

Віктор Войналович

СУЧАСНЕ УКРАЇНСЬКЕ ПРАВОСЛАВ'Я: СТАРІ І НОВІ ВИКЛИКИ

У статті аналізується сучасний стан українського православного комплексу у контексті глобальних світових процесів та основних тенденцій і змін релігійної сфери України. Акцентується увага на характері міжправославних взаємин, сутнісному змісті їх конфліктного потенціалу та його впливів на суспільну ситуацію, національно-громадянську консолідацію. Здійснено ґрунтовний аналіз процесу творення Української помісної православної

Войналович Віктор Анатолійович – доктор політичних наук, професор, завідувач відділу етнополітології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

церкви, виявлено його зовнішні і внутрішні чинники, аргументовано прогностичну оцінку можливих ризиків і наслідків.

Ключові слова: глобальні релігійні процеси, православний комплекс України, міжправославні взаємини, суперечності і конфлікти, Українська помісна православна церква, автокефалія Православної церкви в Україні, український церковний проект.

Victor Vojnalovych. Orthodoxy in contemporary Ukraine: old and new challenges. *The contemporary development of the Ukrainian Orthodox milieu is analyzed in the context of world global processes and major trends and recent changes in the religious domain of Ukraine. Attention is paid to relations between Orthodox Churches in Ukraine and potentially contentious character of those relations as well as to their impact on society and civic national consolidation. Internal and external factors of the process of Ukrainian independent local Orthodox Church building were cleared up and prognosis of probable risks and consequences were made on the bases of profound analysis.*

Key words: global religious processes, Ukrainian Orthodox milieu, inter-Orthodox relations, contradictions and conflicts, Ukrainian local/autocephalous Orthodox Church, autocephaly of Orthodox Church in Ukraine, Ukrainian Church project.

Незаперечним є той факт, що релігія як соціальний інститут, як важливий елемент «соціокультурного коду» народу відіграє роль ключового і системоутворюючого фактора процесів самоідентифікації національних спільнот, суспільної консолідації і націєтворення. Будучи частиною суспільства, церковні інституції внаслідок різних внутрішніх та зовнішніх чинників переживали різні часи: тривалі періоди відносної стабільності та бурхливого розвитку, коли релігії спроможні були сприяти порівняно успішному цивілізаційному поступу спільноти, змінювалися кризовими періодами, що супроводжувалися витворенням «паралельних», часом досить відмінних шляхів культурно-цивілізаційної трансформації за тією чи іншою участю релігійно-церковних чинників.

Визначальною у перебігу згаданих процесів для України є її геополітична ситуація: перебування між Сходом і Заходом, на межі між католицько-протестантським і переважно православним світом, на порубіжжі мусульманської і християнської цивілізацій.

До останнього часу ця велика історична смуга залишалася однією з найповніших й найпереконливіших цивілізаційних меж, що існувала впродовж століть і відділяла західних християн від мусульман та представників православного світу.

Проте ці відносно усталені цивілізаційні кордони були приведені у потужний рух геополітичними процесами кінця ХХ – початку ХХІ століття. Прогнозовані сутички ісламу і християнства, ймовірні наслідки спорідненості двох фундаменталістських релігій – радикального ісламу і російського православ'я, несумісних із вкоріненням демократичних цінностей, на сьогодні справджуються вповні. В російському ідеологічному конструкті все більш очевидною стає функціональна значимість православ'я як важливого операційного імперієстворюючого чинника та інструменту реінтеграції пострадянського простору.

Цей сценарій цивілізаційного виклику Європі з боку Росії набув сьогодні очевидного розвитку і таїть у собі, особливо ж на теренах України, реальні потенційні загрози як для української, так і європейської спільнот. Україна, як частина європейської цивілізації, вкотре у слов'янському світі виявилася на передовому рубежі захисту європейських цінностей. За оцінкою О. Пахльовської, відомого культуролога, завідувачки кафедри україністики факультету літератури і філософії Римського університету «Ла Сап'єнца», «те, що відбувається нині в Україні, – це цивілізаційний розворот, приведення в рух конфліктів тисячолітньої давності. Відбувається остаточний крах православної цивілізації як цілісності, розкол слов'янського світу, перегрупування ідеологій у євразійському світі, визначення остаточної лінії східного кордону Європи» [1].

Наведені вище обставини надважливо врахувати, аналізуючи стан і загальні проблеми сучасного релігійного комплексу України, особливості міжконфесійних відносин, характер взаємин церкви, суспільства і держави, рівень присутності релігії у публічному просторі та суспільне визнання її значимості, а отже, і наявний її інтегративний та консолідуючий потенціал.

П'ятий рік поспіль українське релігійне середовище в цілому, як і православний комплекс зокрема, перебуває під тиском нечуваних до цього викликів і загроз, продукуваних російсько-

українською війною на Сході країни. Серйозною перевіркою на міцність його підвалин є і поверховий, несистемний характер суспільних реформ, що здійснюються переважно в інтересах окремих груп, супроводжуються падінням життєвого рівня населення, зростанням його невдоволеності і соціальної розгубленості. За таких обставин суспільний запит на церкву як свого роду «ідеальний тип» справедливої, некорумпованої інституції, рівень відчуженості якої від «простої людини» значно менший, порівняно з владними і політичними структурами, особливо зростає.

Аналізуючи загальні тенденції розвитку сучасного релігійного середовища в Україні, варто зазначити, що саме церкви, активно включившись у реалізацію низки важливих соціальних, освітніх, виховних, культурницьких програм, критично оцінюючи неефективність існуючого суспільного договору в Україні, пропонують його кардинальний перегляд на засадах християнської демократії, на яких збудовані успішні суспільства європейських країн. Керівники більшості українських церков та релігійних організацій долучилися до формулювання низки досить чітких і рішучих запитів до влади й зверталися з відповідальними закликами до громадянського суспільства щодо суспільно-політичної ситуації в Україні, посягання на свободу віросповідання та спроб розпалення міжконфесійної ворожнечі, ситуації на Сході країни, підтримки благодійництва та волонтерської діяльності, подолання моральної недуги, корупції тощо.

Своєрідним показником напрямку руху релігійного життя є діяльність Всеукраїнської Ради церков і релігійних організацій (ВРЦ і РО), утвореної у грудні 1996 р. як міжконфесійної інституції. Її метою є об'єднання зусиль конфесій у справі духовного відродження України і координації міжцерковного діалогу як в Україні, так і за її межами, участь у розробці проектів нормативних актів з питань державно-конфесійних відносин та здійснення комплексних заходів добродійного характеру. ВРЦ і РО представляє понад 90% усіх релігійних організацій України, серед яких православні, греко- і римо-католицькі, протестантські та євангельські церкви, а також іудейські та мусульманські релігійні об'єднання. Свідченням солідарної позиції релігійних лідерів є заяви і звернення ВРЦ і РО зі суспільно значущих і соціально

важливих питань, понад 30 з яких було ухвалено лише упродовж 2014–2017 рр. [2].

Великою мірою релігійно-суспільну атмосферу країни визначає триваюча в Україні війна, яка, зазвичай, загострює релігійні почуття. Настоятелі соборів, особливо ж великих міст, говорять про більшу, ніж раніше, кількість людей, які відвідують служби як у свята, так і в звичайні дні. З війною пов'язані численні ініціативи і просто щоденні служіння в багатьох церквах – опіка над військовими і їхніми родинами, допомога вимушеним переселенцям і постраждалим від військових дій. У листопаді 2016 р. члени ВРЦ і РО відвідали зону АТО і ухвалили важливе звернення щодо утвердження миру та поступу українського суспільства. Ієрархи і релігійні лідери закликали міжнародне співтовариство зробити все можливе для збереження територіальної цілісності, суверенітету і недоторканності кордонів України, включаючи український Крим і Донбас; скласти зброю тих, хто взяв її до рук незаконно, і тих, хто прийшов на українську землю як загарбники; не допускати у своїх висловлюваннях мови ворожнечі. У зверненні засуджуються порушення прав людини на окупованих територіях, міститься висока оцінка діяльності українських військових та висловлюється солідарність з мешканцями Донбасу [3].

Усвідомлюючи спільну відповідальність за спокій, безпеку та добробут у країні, Комісія з питань соціального служіння ВРЦ і РО розробила і прийняла «Стратегію участі Церков і релігійних організацій у миробудуванні «Україна – наш спільний дім», попередньо обговорену на засіданні Секретаріату ВРЦ і РО та на конференції «Український мир: спільнодія релігійних та громадських організацій», яка відбулася 5–6 лютого 2018 р. у Києві за ініціативи ВРЦ і РО, «Карітас України», «Карітас Німеччини». «Поставивши перед собою спільну єдину мету – досягнення миру, – йдеться у документі, – дбаймо, щоб наш спільний дім був комфортним і безпечним місцем для кожного – в багатоманітті національностей і мов, релігій і переконань, професій і покликань» [4].

Утім, наукове та експертне середовище неоднозначно, більшою мірою навіть критично, оцінює сучасний стан міжцерковних відносин в Україні. Відсутність належного конструктивного діалогу між церквами, особливо ж ускладненого з початком російсько-

української війни на Сході країни, не дає підстав сподіватися на віднайдення ними у найближчій перспективі своєї «української» плюралістичної моделі міжконфесійних взаємин. Раніше усталені уявлення про українське християнство як християнський синтез Сходу та Заходу на сьогодні не справджуються і існують лише в категорії бажаного. За фактом маємо ситуацію загостреного протистояння великих церков, глибокого розколу, основний і найбільший з яких – між західним і східним християнством, візантійсько-московською і католицько-протестантськими традиціями [5]. Ситуацію, в якій опинилися головні християнські церкви після Майдану, український філософ і публіцист Ю.Чорноморець оцінює як точку біфуркації, невизначеності і мало ще усвідомленої «найсерйознішої кризи за їхню новітню історію» [6].

Вдумливим аналітикам, що оперують конкретними, бодай і нерідко контраверсійними фактами, важко погодитися з такими категоричними оціночними судженнями щодо сучасного стану українського релігійного середовища, яке, до того ж, функціонує і розвивається за своїми власними особливими законами. Втім, неможливо не помітити ті очевидні зміни імперативів, які відбулися в ньому з часу Революції Гідності 2013–2014 рр.

Сутність подій Революції, її масштаби і напруження неможливо усвідомити без урахування політичного чинника. Церква, не як якась конкретна конфесійна організація, постала у ті дні саме як спільнота об'єднаних у цілісну духовно-релігійну систему представників різних віросповідань, які, ефективно взаємодіючи між собою та з громадою Майдану, задовольняли його духовно-релігійні потреби. Українські церкви, православні, католицькі, протестантські, ісламські та іудейські релігійні діячі і духовні авторитети з гідністю продемонстрували свою можливість та готовність виконувати місію духовних поводитирів народу в його найважчі і переломні історичні моменти. Така взаємодія поліконфесійної за характером релігійної спільноти засвідчила здатність виробляти спільні (зі збереженням конфесійної специфіки) культурі, віросповідні та позакультурні практики, формулювати спільні ідеї, обґрунтовувати спільні ідеали, віднаходити ефективні форми і методи співпраці з громадським суспільством у справі розбудови майбутнього України на засадах вищих духовних цінностей і

релігійних ідеалів. Усі ці обставини надавали підстави фахівцям стверджувати про феномен постання на Майдані справжньої Громадянської церкви України [7, с. 12].

Сьогодні церкви і релігійні організації, як і раніше, у більшості своїй кличуть людей на захист своєї Вітчизни, на допомогу вимушеним переселенцям і тим, хто постраждав унаслідок військової агресії. Вони кличуть віруючих усіх релігій стати поруч, об'єднатися і не коритися злу. Не стало менше й ініціатив, але більшість з них виявляють прагнення творити добро виключно у своєму конфесійному полі і власних інтересах. Українські церкви орієнтовані переважно на себе, на свої внутрішні проблеми та артикуляцію «приватизованих» великих і малих історій та наративів. Відсутність належного бажання чи/та здатності зрозуміти іншого не налаштовує на діалог, на формулювання спільних проєктів християнської єдності, а отже, і «зшивання» суспільства. Тож, чи не єдиним символічним діалоговим майданчиком, як спадок довоєнних часів, залишається ВРЦ і РО.

Надто повільне і не завжди виразне повернення релігії і церкви у публічний простір, відсутність чітко артикульованих нею консолідуючих знаків суспільству спричинилося до появи серйозних конкурентів у сфері людської довіри та любові. Упродовж тривалого часу церква залишалася безумовним лідером суспільної довіри. Попри те, що церква за показником довіри і надалі перебуває на перших позиціях серед суспільних і політичних інститутів у рейтингу довіри українців, у 2014–2017 рр. з'явилися нові фаворити – насамперед волонтери, Збройні сили, добровольчі батальйони. Порівняно з 2010 р., коли рівень суспільної довіри до церкви досяг максимуму (72,5%), в 2014 р. становив 65,6%, наразі (2018 р.) він помітно знизився (59,8%): від 83,0% на Заході до 57,8% в Центрі, 50,5% на Півдні та лише 47,7% на Сході країни*.

* Соціологічна служба Центру Разумкова здійснює моніторинг стану та тенденцій релігійності українського суспільства з 2000 р. Останнє за часом загальнонаціональне дослідження проведене з 23 по 28 березня 2018 р. Дослідження здійснювалося в усіх регіонах України, за винятком АР Крим та тимчасово окупованих районів Донецької і Луганської областей. Опитано

До того ж, рівень довіри до церкви помітно дисонує з рівнем її визнання як морального авторитету. Хоча у 2018 р., порівняно з 2013–2017 рр., ситуація істотно не змінилася (2013 р. – 49,9%, 2018 р. – 45,0%), ці зміни є відчутними порівняно з 2010 р. (56,3%). Не вважають церкву моральним авторитетом 34,8% (проти 26,5% у 2010 р.).

За роки військових дій на території України зменшилася і кількість громадян, упевнених, що церква відіграє позитивну роль у сучасному українському суспільстві (52,5% у 2014 р. і 48,5% у 2018 р.). Водночас, за цей же період частка тих, хто вважає, що церква відіграє негативну роль, зросла з 3,6% до 4,7% [8]. Всі вище зазначені факти засвідчують наявну тенденцію щодо формування навколо церкви нової ситуації і атмосфери, яка очевидно ще недостатньо усвідомлена релігійною спільнотою і її лідерами. Ці зміни з очевидністю доводять потребу віднайдення нової тональності діалогу церкви зі суспільством.

Творення християнської єдності, плюралістичної моделі міжконфесійних відносин багато в чому залежить від стану православного комплексу, який, за визначенням, має бути базисною складовою цього процесу. За віросповіданням Україна є країною християнською (96,9% до загальної кількості релігійних організацій станом на 1 січня 2018 р.), де частка православних релігійних організацій становить 53,8% [9], а переважна більшість (67,3%) віруючих громадян зараховують себе до православних.

Утім, розколотість українського православ'я (УПЦ, УПЦ–КП, УАПЦ) та наявні значні міжправославні протиріччя істотно знижують інтегративний потенціал православного комплексу у процесах суспільної консолідації.

2016 респондентів віком від 18 років. Теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3%.

Тут і далі застосовується такий розподіл областей за регіонах: **Захід:** Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька області; **Центр:** Київ, Вінницька, Житомирська, Київська, Кіровоградська, Полтавська, Сумська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська області; **Південь:** Миколаївська, Одеська, Херсонська області; **Схід:** Донецька, Дніпропетровська, Запорізька, Луганська, Харківська області.

Переважаюча мережа релігійних організацій УПЦ в юрисдикції Московського патріархату (на 1 січня 2018 р. – 12 675 організацій, або 65,2% православних утворень України), які охоплюють усю територію країни і за чисельністю є домінуючими у 22 із 25 регіонів (за винятком Івано-Франківської, Львівської та Тернопільської областей), надавала формальні підстави духовному керівництву Церкви доволі тривалий час утверджувати низку міфів. Серед них – Українська православна церква у єдності з Московським патріархатом «зшиває» всю країну, об'єднує вірних у всіх регіонах та має потенціал такого миротворця, яким не володіє жодна з інших церков. Ставлення УПЦ до подій, пов'язаний з анексією Криму, розв'язаною Росією війною на Сході країни, громадянською мобілізацією суспільства на захист демократичного, просвітописного вектора розвитку та суверенності Української держави, з очевидністю доводить усю безпідставність таких тверджень.

УПЦ після зміни глави Церкви – відходу митрополита Володимира (Сабодана) і обрання на його місце у серпні 2014 р. митрополита Онуфрія (Березовського) – все більше відгороджується від суспільства, держави, вірних інших церков, заганяючи себе в добровільне гетто. Згідно з богослов'ям митрополита Онуфрія, висловленим ним у кількох інтерв'ю для церковних ЗМІ, священники мають проповідувати лише в храмі, а вся діяльність Церкви, навіть в часи криз і драматичних подій, має обмежуватися лише соціальним служінням. Парадоксальним чином концепція митрополита Онуфрія резонує з проповіддю самого Патріарха Кіріла, який закликає до суспільної активності кожного, хто усвідомлює себе росіянином за мовою, культурою чи релігією [10].

Жодного слова щодо засудження «сепаратизму», російського вторгнення, як і дій борців за імперську ідею на Донбасі – бойовиків «Руської православної армії» (за участі членів найбільшої в Росії на зламі 1990–2000 рр. неонацистської організації – руху «Руська національна єдність»), батальйону «Православний Схід» під керівництвом одесита В. Каурова, проросійського імперця-шовініста, керівника «Союзу православних громадян України», діяльність якого була засуджена як «політичне православ'я» ще на Соборі єпископів УПЦ 2007 р., не прозвучало з боку духовних

лідерів Церкви з часу кровопролиття на Сході України. Саме за їх безпосередньої участі з початком неконвенційної війни Росії проти України на контрольованій проросійськими бойовиками території Донбасу розгорнулися безпрецедентні за своїми масштабами і формами переслідування за релігійною ознакою усіх віруючих, які не належали до упривілейованої Церкви Московського патріархату і яких було стигматизовано як «сектантів» або «бандерівців – пособників Заходу». Вбивства служителів культу і віруючих, катування, утримування у полоні, захоплення культових споруд та інших належних релігійним організаціям будівель для розміщення в них загонів бойовиків та використання як вогневих позицій стали звичними явищами на непідконтрольній Україні території.

Активно артикулюючи виняткову роль УПЦ у примиренні сторін, ієрархи Церкви свідомо замовчують важливий ключовий момент: ідеться не про громадянський конфлікт, а про відкриту агресію, без якої б неможлива була анексія Криму та війна на Донбасі. Гучно рекламована у такому дусі Хресна мирна хода в липні 2016 р., попри мотиви, які рухали багатьма її учасниками, організувалася як неприхований політичний захід, перенасичений гаслами на кшталт «протест», «відродження публічної активності», «стиснуті кулаки», «лавиноподібний процес, який змете нацистів» і т. п. «Хода за мир» чомусь не закликала країну-агресора до припинення військових дій, обстрілів української території, знущання над людьми і їхніми релігійними почуттями. Організатори ходи не піднесли голос на захист християн, яких катують на окупованих територіях і чії молитовні споруди перетворюють на казарми. «Якщо це «хода за об'єднання», – як зауважує народний депутат, президент Української асоціації релігійної свободи В. Єленський, – то що це за об'єднання, коли більшість православних України, мільйони віруючих тавруються як «безблагодатні розкольники» лише за те, що вірують в Ісуса Христа, а не в Московську патріархію і в «русский мир?»» [11].

Гостро критикуючи українську владу як головного винуватця подій на Сході країни, ієрархи УПЦ не висловлюють жодної критики, як відритої, так і неопублічної, на адресу агресора – Російській Федерації та її керівництва. Церква українських вірян, яка,

перебуваючи у канонічній єдності з Московією, природно мала б стати адвокатом України перед Росією, свідомо уникає такої місії.

Поширюючи риторичу «громадянського конфлікту», демонстративної невідтримки українських військ, аж до закликів до зриву мобілізації, керівництво і спікери УПЦ фактично перетворили себе в агентів Московської патріархії у просуванні концепту агресії РФ проти України як «священної війни» з «утисками православних в Україні» та відстоюванні «прадавніх канонічних територій» включно з Києвом, як «духовної колицки святої Русі». Йдучи у фарватері ідеологічних конструктів кремлівських високопосадовців (православ'я як беззастережна антитеза Заходу), і Патріарх Кіріл, і предстоятелі УПЦ цілком відверто вітають «русский мир» і не приховують, що саме себе вважають його гарантом і вирішальним фактором «слов'янської єдності» [12].

Після смерті митрополита Володимира став значно жорсткішим контроль з боку Московської патріархії за діями нового керівництва УПЦ, свободою виявлення думок, а особливо ж – за відкритими виступами духовенства з критикою проросійського політичного курсу ієрархів Церкви. Здійснені «кадрові чистки» певним чином посилили гуртуючу опозиційність у її лоні.

Видимою ознакою внутрішньоцерковної кризи став початок переходу окремих громад УПЦ до юрисдикції УПЦ–КП. За інформацією директора Департаменту у справах релігій та національностей Міністерства культури України А. Юраша Московський патріархат на користь Київського протягом 2014–2017 рр. покинули 39 громад та ще 2 приєдналися до УАПЦ. Окрім того, у 2015–2016 рр. зафіксовано близько 30 випадків, коли частина громади виходила з УПЦ і реєструвала нову релігійну організацію. Такі переходи, що свідчать про зміну конфесійної належності, нерідко набирали крайньої форми, виливаючись у насильницьке захоплення храмів. Якщо до війни вони мали поодинокий характер і відбувалися через суб'єктивні персональні причини, не містили цивілізаційного, світоглядного підґрунтя, то з початком російської агресії проти України цей процес значно активізувався. Як наголошує А. Юраш, «у найдраматичнішій ситуації опинилися священники УПЦ. Де-факто ця Церква залишається в Україні чи не єдиним легітимним офіційно визнаним формальним і неформальним реп-

резентантом російської духовної традиції. Таке становище викликає стурбованість багатьох священнослужителів, які розуміють, що існувати Церкві так, як колись, тепер уже неможливо» [13].

Географія цих переходів постійно розширюється. Якщо на початку російсько-української війни цей процес переважно обмежувався західними і центральними регіонами, то сьогодні він охоплює і ті області (Запорізьку, Одеську, Полтавську, Сумську, Харківську, Херсонську), де позиції УПЦ вважаються традиційно превалюючими. Цей процес, що має внутрішньоцерковне підґрунтя і є виявом протесту віруючих проти антиукраїнської позиції як місцевого духовенства, так і вищого церковного керівництва, не набув масового характеру. Втім, він став справжнім вибухом для церковного середовища, вплив якого на суспільство тепер і в майбутньому ще потребує своєї оцінки.

Усі означені вище особливості сучасного стану УПЦ знайшли своє логічне підтвердження в тональності доповідей і виступів на Архієрейському соборі Руської православної церкви 29 листопада – 2 грудня 2017 р., як, власне, і в змісті та характері ухвалених ним рішень. Спів Патріарха Кіріла стосовно України не вирізнявся особливою оригінальністю і містив повтор тих самих тез, які вже неодноразово озвучувалися. Зокрема, війну в Україні він назвав «кривавим поділом», а УПЦ – переслідуваною, дискримінованою Церквою, яка, на його думку, «залишається єдиною силою, здатною об'єднати українське суспільство». «Мужня, зважена позиція її Священноначалля, що не дозволяє втягнути Церкву в конфлікт ані на жодній з його сторін», на переконання предстоятеля РПЦ, є тим «миротворчим подвигом», у якому «проявляється її любов до України, її справжній патріотизм». Водночас, «особливе занепокоєння» Патріарха викликано тим, що начебто «зростає тиск на Українську Православну Церкву з боку неканонічних релігійних груп, радикальних політичних сил та громадських організацій України. Ведеться інформаційна кампанія проти Церкви. Як і раніше, продовжуються рейдерські захоплення храмів з вигнанням з них віруючих; судові рішення на користь постраждалих громад Української Православної Церкви не виконуються, влада найчастіше надає підтримку загарбникам; є спроби з боку певних політичних сил втручатися в питання

внутрішнього життя Церкви, перешкоджати реєстрації її громад, закріпити релігійну дискримінацію на законодавчому рівні» [14].

З доповіддю на Архієрейському соборі РПЦ виступив і митрополит Онуфрій. Навівши коротку статистичну довідку щодо сучасної інституційної мережі УПЦ, він зупинився на «важливих подіях» у житті Церкви у міжсоборний період (зокрема, «Всеукраїнська хресна хода миру, любові і молитви за Україну», 3–27 липня 2016 р.; святкування 25-ліття Харківського Архієрейського собору Української православної церкви в травні–липні 2017 р., в рамках якого відбулися Хресні ходи в усіх єпархіях Церкви тощо).

За висновком ієрарха, «попри погрози, перепони, залякування, а також відверту брехню засобів масової інформації Хресні ходи з молитвою про Україну стали безцінним досвідом і унікальним прикладом молитовного єднання православних українців зі всіх регіонів країни». Стосовно «збройного конфлікту на Сході України» митрополит Онуфрій підтвердив неодноразово задекларовану тезу про те, що, «залишаючись поза політикою і допомагаючи всім, хто потребує нашої допомоги», «Українська Православна Церква не припиняє закликати всіх до миру і злагоди, послідовно виступаючи за суверенітет, незалежність і цілісність Української держави». Предстоятель Церкви висловив «тверду віру» в те, що «конфлікт скоро припиниться», а «Українська Православна Церква стане силою, здатною з допомогою благодаті Святого Духа примирити і об'єднати розрізнене Українське суспільство» [15, с. 1–4].

Чільне місце в порядку денному Архієрейського собору РПЦ посідало питання щодо «особливого статусу» УПЦ, зініційоване митрополитом Онуфрієм у своєму виступі: «... останнім часом активізувалися деякі громадсько-політичні сили, які здійснюють спроби дискредитувати Українську Православну Церкву в очах українського суспільства, спекулюючи її, як вони стверджують, «несамостійним» статусом». «Тому сьогодні, – продовжував далі ієрарх, – щоб запобігти подальшим спекуляціям, спрямованим на підрич авторитету Української Православної Церкви в очах мільйонів українців, є необхідним підкреслити особливий статус Української Православної Церкви, виокремивши його в Статуті Російської Православної Церкви». За його пропозицією до окремої

глави під назвою «Українська Православна Церква», мали увійти такі положення:

1. Українська православна церква отримала незалежність та самостійність у керуванні відповідно до Визначення Архієрейського собору РПЦ від 25–27 жовтня 1990 р.

2. Українська православна церква є незалежною та самостійною у власному керуванні з правами широкої автономії.

3. У своєму житті та діяльності Українська православна церква керується Визначенням Архієрейського собору РПЦ від 25–27 жовтня 1990 р., Грамотою Патріарха Московського та всієї Русі 1990 р. та Статутом про управління Українською православною церквою [15, с. 6–7].

Одноставне рішення про внесення поправок до Статуту РПЦ у ті його частини, які регулюють положення УПЦ, вочевидь засвідчує факт його попереднього погодження в патріарших палатах. В оперативному порядку схвально відгукнулися на нього офіційні особи Церкви. Зокрема, глава юрвідділу УПЦ о. Олександр Бахов зазначив, що «пропозиція Блаженнішого була підтримана Собором одноголосно! Статус незалежності та самостійності УПЦ з центром управління в м. Києві був підкреслений та закріплений окремою главою в Статуті РПЦ» [16]. Переможними реляціями вибухнула й низка популярних православних ресурсів, зокрема, «Православие и мир» («Архієрейський собор схвалив надання більшої самостійності Українській Православній Церкві»), російська преса («Московский Комсомолец» – «РПЦ визнала незалежність Української Церкви»; «Известия» – «Руська Православна Церква офіційно визнала незалежність Української Церкви») тощо [16]. Подібні оцінки московських ліберальних ЗМІ, назвавши їх «пустими вигадками», спростував прес-секретар самого Патріарха Московського протоієрей Олександр Волков: «Прийняті зміни є суто технічними і не означають змін статусу УПЦ МП. Усе, що стосується життя Української Православної Церкви, раніше було в загальній главі «Самокеровані Церкви». Зараз це винесено в окрему главу Статуту РПЦ. Зроблено низку доповнень, але, по суті, нічого не змінювалось» [17].

У цьому разі важко в чомусь заперечити офіційній особі Московської патріархії. Адже положення УПЦ, як і раніше,

регулюється Статутом РПЦ, юрисдикція якої «поширюється на осіб православного віросповідання, які проживають на канонічній території Російської Православної Церкви», до якої віднесено і Україну (глава I, п. 3). Митрополит Київський Онуфрій є постійним членом Священного Синоду (глава V, п. 4), а архієреї УПЦ – членами Помісного і Архієрейського соборів (глава II, п. 3; глава III, п. 2), а отже, зобов'язані брати участь в їх роботі і виконувати їх рішення. Предстоятель УПЦ обирається єпископатою УПЦ та благословляється Патріархом Московським і всієї Русі (глава X, п. 5). Ім'я предстоятеля УПЦ поминається в усіх храмах Церкви після імені Патріарха Московського (п. 6). Рішення про утворення та ліквідацію єпархій у складі УПЦ і про визначення їх територіальних кордонів приймаються Синодом УПЦ з подальшим затвердженням Архієрейським собором (п. 8). Цей пункт, як і вище наведені, суттєво обмежує автономність УПЦ тим, що позбавляє Церкву самостійності у створенні нових кафедр, а отже, регулює і чисельність її єпископату. Статут РПЦ дозволяє УПЦ «дію власної вищої церковно-судової інстанції», залишаючи при цьому церковним судом вищої інституції для УПЦ суд Архієрейського собору (п. 12). Зрештою, як і раніше, обов'язковими для УПЦ залишаються рішення Помісного і Архієрейського соборів [18].

Найбільш суттєвим елементом цього розіграного і гучно рекламowanego спектаклю щодо надання УПЦ «особливого статусу», який не залишився непоміченим багатьма експертами, стало доповнення п. 4 глави X нормою про те, що «центр управління Української Православної Церкви знаходиться в місті Києві». Очевидно, його можна пояснити намаганням Московської патріархії і ієрархів УПЦ спрацювати на упередження і обійти вимоги законопроекту №4511 від 22 квітня 2016 р. «Про особливий статус релігійних організацій, керівні центри яких знаходяться в державі, яка визнана Верховною Радою України державою-агресором». Норми законопроекту пропонують також релігійним організаціям укладати з державою договори (угоди) щодо особливого статусу цих організацій за умови експертної оцінки їх реєстраційних документів незалежними спеціалістами.

Зокрема, встановлюється обов'язковим погодження з державними органами кандидатів на вищі церковні посади та запрошених

іноземних релігійних діячів. Також у разі виявлення факту співпраці представників релігійної організації з терористами держава лишає за собою право припинити діяльність такої релігійної організації. «Його (законопроекту – *Авт.*) метою є захист національних інтересів України через законодавче встановлення особливого статусу релігійних організацій, керівні центри яких знаходяться в державі-агресор», що, на думку авторів, «створить можливість уповноваженим державним органам України своєчасно виявляти та належним чином реагувати на потенційні деструктивні впливи зовнішніх чинників з використанням релігійних факторів і вплив на громадськість, а також порушень територіальної цілісності і державного суверенітету України» [19]. Очевидно, що автори ініціативи мали на увазі УПЦ, яка перебуває у канонічній єдності з Московським патріархатом.

У висновку Головного науково-експертного управління Апарату Верховної Ради України від 4 жовтня 2016 р. на згаданий проект Закону України зазначалося, що пропозиція законопроекту щодо надання «особливого статусу» з боку держави для одних релігійних організацій, на відміну від інших, може розцінюватись як втручання держави у діяльність церкви. Крім того, зазначена пропозиція порушує принцип рівності, визначений у ч. 5 ст. 2 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», який визначає, що усі релігії, віросповідання та релігійні організації є рівними перед законом і не допускається встановлення будь-яких переваг або обмежень однієї релігії, віросповідання чи релігійної організації щодо інших. Враховуючи зазначене, а також низку інших зауважень, що стосувалися наявності недоліків техніко-юридичного характеру та внутрішньої термінологічної неузгодженості документа, Головне науково-експертне управління вважало, що зазначений законопроект за результатами розгляду у першому читанні доцільно відхилити [19].

Пропоновані законопроектом новели зазнали критики не лише з боку УПЦ, але й від експертів-релігієзнавців як «популістську спробу окремих політичних сил сподобатися виборцям» та «втручання нефахівців у врегулювання державно-церковних відносин» [20]. Очевидна суперечність положень законопроекту з чинними конституційними нормами залишає мало шансів на його схвалення

парламентом. Однозначну позицію з цього питання зайняв і Президент України, який у Щорічному Посланні до Верховної Ради «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2017 р.» заявив, що не підпише «законопроект, який зобов'язує погоджувати кандидатури священників та єпископів з державною владою» [21].

Варто зазначити, що Архієрейський собор РПЦ 2017 р., скликаний у пам'ять Помісного собору 1917–1918 рр., демонстративно відкинув і дух, і літеру того дійсно Великого Собору історичної давнини. Адже його найважливішим рішенням стало відновлення соборності – наріжного принципу і центру ідентичності Православної Повноти. А відтак – і відродження Помісних соборів, які нині РПЦ, як правило, скликає лише за потреби обрання нового предстоятеля. Тоді ж, у 1918 р., було ухвалено й «Положення про тимчасове вище управління Православною Церквою на Україні», яким запроваджувалася автономія Української церкви. Цього ж разу керівництво РПЦ, очевидно на прохання очільників УПЦ, вирішило відреагувати на відторгнення українським суспільством «української політики» Московської патріархії та продемонструвати своєрідне «дистанціювання» УПЦ від Москви, схваливши окремий пункт про Українську церкву в Статуті РПЦ. По суті ж, його «оновлена» редакція істотно звужує права УПЦ, порівняно з тими нормами, які містить її власний Статут. З іншого боку, статутна новела – «центр управління УПЦ знаходиться в Києві» – не заступає того факту, що релігійна організація з центром управління в столиці України повною мірою підпорядкована релігійній організації з центром у Москві [22].

Наведені вище факти переконливо свідчать про відсутність будь-яких намірів Московської патріархії щодо забезпечення реальної самостійності УПЦ і демонструють її наполегливі прагнення й надалі тримати Українську православну церкву в орбіті своїх необмежених впливів. «Законсервованість» внутрішньої ситуації в УПЦ, порівняно з процесами у всеправославному українському середовищі, є очевидною. Ризики церковного розколу, суттєвих інституційних і соціальних втрат стоять на заваді подальшому руху на зближення з Москвою, а відсутність належного потенціалу проукраїнського сегмента не дозволяє рішуче заявити про розрив з Московською патріархією. При всьому

згортанні своєї видимої присутності в суспільстві УПЦ переживає складні і болісні внутрішні, часто невидимі ззовні, процеси самовизначення, віросповідної, соціальної, політичної й культурної ідентифікації.

Послідовно, чітко і виразно позиціонує себе як патріотична та народна Українська православна церква Київського патріархату (УПЦ–КП). В ситуації загострення політичних і соціальних суперечностей вона завжди займає зрозумілу її вірним позицію. УПЦ–КП упродовж усіх років війни виступала та виступає потужним мобілізаційним чинником суспільства, розглядає Росію як країну-агресора, відстоює реальну незалежність і територіальну цілісність України. Церква виконує сьогодні не лише важливу інформаційну (поширення правди про Україну, боротьбу українського народу за свою свободу та незалежність на міжнародній арені), але й дипломатичну місію. Київська патріархія налагоджує співробітництво з європейськими представницькими структурами, контактує з іноземними амбасадями, розвиває діалог зі Вселенським патріархатом, комунікує із представниками помісних православних церков.

Свідченням зростаючого суспільного визнання і підтримки УПЦ–КП та їх суттєвою втратою УПЦ є і процеси, пов'язані з конфесійно-церковним самовизначенням вірних. На підставі кількарічних спостережень Соціологічна служба Центру Разумкова фіксує сталу тенденцію збільшення кількості прихильників УПЦ–КП (від 12,1% у 2000 р. до 28,7% у 2018 р.) з одночасним їх зменшенням в УПЦ (від 23,6% у 2010 р. до 12,8% у 2018 р.) серед усіх опитаних. Ці зміни ще очевидніші серед тих, хто відніс себе до послідовників православ'я: у 2018 р. прихильниками УПЦ–КП назвали себе 42,6% (у 2000 р. – 18,4%) – проти 19,1% (у 2010 р. – 34,5%) прихильників УПЦ.

Примітно, що найбільше зменшення кількості прихильників УПЦ, порівняно з 2010 р., відзначається серед усіх опитаних насамперед на Півдні – майже втричі (з 42,6% до 14,7%), а також у Центрі (22,2% і 17,7%, відповідно) країни. Натомість кількість вірних УПЦ–КП серед усіх опитаних найбільш помітно, порівняно з 2010 р., зросла в усіх регіонах (на Півдні – від 8,5% до 36,0%, на

Заході – від 20,3% до 64,1%, в Центрі – від 17,4% до 48,2% та на Сході – від 12,5% до 24,3%, відповідно).

Важливим показником суспільного визнання окремих церков є і виявлений громадянами рівень довіри до них. Як з'ясувалося, найбільшу довіру серед них має УПЦ–КП (37,8% респондентів), УПЦ користується довірою 11,7% опитаних, а УГКЦ – 9,2%. Варто при цьому зазначити, що рівень довіри до окремих церков є відчутно нижчим від вказаного вище рівня довіри до церкви як інституту (59,8%), Довіра до церков має виразні регіональні особливості. Так, на Заході найбільше довіряють УПЦ–КП (36,6%) та УГКЦ (37,0%) і лише 5,1% УПЦ. У Центрі та на Півдні країни за довірою громадян явно переважає УПЦ–КП (47,9% та 43,3%, відповідно), УПЦ – відповідно, 11,1% і 8,8%, УГКЦ – 0,5% і 0,8%, відповідно. На Сході країни рівень довіри до УПЦ–КП та УПЦ майже однаковий (22,0% і 19,9%, відповідно), УГКЦ – 0,6%. У Східному регіоні найбільше тих, хто не довіряє жодній церкві (36,8%), а найменше – в Західному (3,6%). Привертає увагу та обставина, що кількість тих, хто найбільше довіряє УПЦ–КП, помітно перевищує кількість її вірних (37,8% і 28,7%, відповідно), тоді як частки тих, хто довіряє УПЦ і УГКЦ, мало відрізняються від часток вірних цих церков. Поясненням цьому може бути той факт, що УПЦ–КП найбільше довіряють 34,0% тих, хто вважає себе «просто християнином», а також 23,7% тих православних, які не відносять себе до жодної з православних церков.

Найвищий рівень довіри до глав найчисельніших церков в Україні має Патріарх Київський і всієї Руси-України – Філарет. Тією чи іншою мірою йому довіряють 42,5% усіх опитаних – проти 19,5% тих, хто йому не довіряє (баланс довіри/недовіри становить +23,0%).

Найчастіше Патріарху довіряють жителі Заходу, Центру та Півдня країни (62,1%, 46,5% та 38,3%, відповідно), де баланс довіри/недовіри становить, відповідно, +52,8%, +31,3% та +22,0%. Лише на Сході баланс довіри до нього є негативний (–15,2%).

Водночас, митрополиту Київському і всієї України Онуфрію довіряють 31,6% опитаних, не довіряють – 25,7% (баланс довіри/недовіри становить +5,9%). Довіру виявляють частіше жителі Півдня (37,8%), Центру (36,1%) та Заходу (32,9%), меншою мірою –

Сходу країни (21,4%). В усіх регіонах, за винятком Сходу (–14,1%), довіра тією чи іншою мірою переважає рівень недовіри. Предстоятелю УПЦ однаково часто висловлюють довіру як прихильники самої УПЦ (46,5%), так і УПЦ–КП (47,8%), при цьому вірні УПЦ–КП рідше висловлюють йому недовіру (19,4%), ніж вірні УПЦ (25,5%). Характерно, що 28,0% прихильників УПЦ заявили, що не знають її предстоятеля або не визначились у ставленні до нього в параметрах довіри/недовіри. Досить виразно, порівняно з 2017 р., змінилося ставлення до митрополита вірних УГКЦ: якщо в минулому році баланс довіри/недовіри до нього з їхнього боку становив +7,1%, то наразі він становить –27,0%.

Досить суттєво знизилася в Україні довіра до Патріарха Московського і всієї Русі Кіріла (44,4% у 2010 р. та 15,3% у 2018 р.). При цьому баланс довіри/недовіри становить – 29,3% і в усіх регіонах є негативним. Найчастіше йому не довіряють жителі Заходу (65,1%) та Центру (43,9), меншою мірою – Сходу (34,2%) та Півдня (29,9%) країни.

Отже, УПЦ–КП зі своєю незмінною активною патріотичною позицією найбільше відповідає тим наративам, які і раніше проповідувала. Попри те, що у складних ситуаціях, продукованих драматичними подіями війни, її вірним і священнослужителям не завжди вистачає виваженості і терпимості, Церква загалом демонструє такі зразки міжхристиянської єдності, які по праву варто вважати ознаками оновленого православ'я. Свідченням цьому є зростаюча підтримка народу, довіра і прихильність суспільства, яка в останні роки перевершила довіру до УПЦ, яка за кількістю громад в 2,4 рази перевищує УПЦ–КП.

Надто складними і драматичними процесами супроводжувалося відродження на зламі 1980–1990-х рр., як і подальша інституалізація у період незалежності Української держави, Української автокефальної православної церкви (УАПЦ). Вихід з підпілля греко-католиків, перехід до УГКЦ більшості галицьких православних парафій, як і радикалізація тут національного руху, за оцінкою В. Єленського, стали серйозним викликом для тієї частини населення регіону, для якої православна ідентичність була не менш важливою, ніж ідентичність національна [23, с. 46]. Адекватною відповіддю православних Галичини на подібний

виклик й стало створення УАПЦ, що презентувала себе як справді Українська церква, незалежна від закордонних центрів, насамперед Москви і Риму. Її відродження цього разу відбувалося в Галичині й у Києві, тоді як у 1917–1921 рр. базою Церкви була Наддніпрянська Україна. Довершення розбудови УАПЦ й обрання Патріархом митрополита УАПЦ в США Мстислава (Скрипника) пов'язують з ухвалами Собору УАПЦ, який відбувся в Києві 5–6 червня 1990 р. На початок 1991 р. в Україні діяло вже 811 зареєстрованих об'єднань Церкви, 96% яких знаходилося у трьох галицьких областях [24, с. 41].

Досить виразно як політично вмотивованими видавалися події, пов'язані зі спробою реалізації у гранично стислі терміни проекту об'єднання УПЦ і УАПЦ. 23 червня 1992 р. група керівних діячів двох церков за участі народних депутатів та представників громадськості утворили Комітет захисту українського православ'я. Об'єднаний Собор, який відбувся під патронатом Президента України Л. Кравчука 25–26 червня, проголосив утворення Української православної церкви Київського патріархату, обрав її очільником патріарха УАПЦ Мстислава (без погодження з ним) та його заступником митрополита Філарета. Однак рішення Собору не були підтримані чільними єпископами УАПЦ. Як згодом з'ясувалося, не визнав цього об'єднання і сам Патріарх УАПЦ Мстислав (Скрипник) [25, с. 6].

Як наслідок, Православній церкві в Україні так і не вдалося утвердитися в автокефальному статусі, що був би визнаний православним світом. Рішучий опір церковного центру (Московської патріархії, підтримуваної союзною владою і, ще більшою мірою, – керівництвом Російської Федерації), який зберігав дієві й легітимні з погляду канонічного права важелі впливу на ситуацію в Україні; відсутність у церковному праві механізму надання автокефалії; брак зацікавленості в розриві з Москвою серед самої української православної ієрархії (бодай тою мірою, якою цього прагнули світські еліти), як і тиску з боку віруючих (за винятком західноукраїнських єпархій), який спонукав би до розриву з РПЦ, – усі ці та інші обставини робили проблему автокефалії українського православ'я нерозв'язною в осяжній перспективі. Як зауважує В. Єленський, «великий український компроміс старої номенклатури й національно зорієнтованих політиків нової хвилі, що

уможливив реальне утвердження української незалежності після референдуму 1 грудня 1991 р., у церковній сфері не вдалося із самого початку» [26, с. 397].

З істотним посиленням присутності УАПЦ у релігійному комплексі Галичини (на початок 1992 р. – 1339 громад, майже 90% від їх загальної кількості в Україні) та виходом на конфесійну сцену УПЦ–КП (з 1992 р.) відбулися суттєві зміни в конфігурації і масштабах міжцерковних конфліктів. Якщо до середини 1992 р., за незначними винятками, суб'єктами протистояння були православні і греко-католики, то надалі кардинального загострення, насамперед на майновому ґрунті, набули відносини між православними.

Втягування у міжправославний конфлікт дедалі більш серйозних церковних ресурсів зумовило його тотальний характер. На відміну від сторін православно–греко-католицького конфлікту, які не ставили собі за мету цілковитого знищення структури супротивної церкви, суб'єкти міжправославного конфлікту не бажали миритися зі самим фактом обопільного існування і кожний прагнув до ліквідації іншого. Таким чином, міжправославний конфлікт від самого початку набув ірраціонального забарвлення і ставав все більш небезпечним. До того ж, міжправославний конфлікт, на відміну від православно–греко-католицького, обмеженого територією чотирьох областей (Закарпатської, Івано-Франківської, Львівської і Тернопільської), мав усі перспективи поширення якщо не на всю країну, то принаймні на дуже значну її частину.

Усе більш виразного окреслення набувають ресурси конфліктуючих сторін. Сильно поступаючись УПЦ в єдності з Московським патріархатом за кількісними параметрами релігійного комплексу (кількість епархій, храмів, монастирів, священників та чернецтва), УПЦ–КП, маючи дійову підтримку з боку адміністрації Президента Л. Кравчука, Верховної Ради, національно орієнтованого спектра українського політикуму, ЗМІ, парамілітарних груп, діяла досить наступально і часом агресивно. УПЦ обрала переважно оборонну тактику. УАПЦ українська влада ігнорувала, всіяко притлумлювала її церковний статус, зводячи інституційну структуру Церкви в офіційній статистичній звітності до «релігійних громад, які мають назву автокефальних».

Попри зменшення з роками кількості населених пунктів, охоплених протистоянням на релігійному ґрунті, вони і надалі нерідко набували досить гострих форм, викликаючи доволі негативний суспільний резонанс. Напруга православно–греко-католицького та міжправославного конфліктів почала спадати лише з кінця 1990-х рр. Поступовому згасанню конфліктів на релігійному ґрунті сприяло усвідомлення ієрархами церков необхідності нормалізації міжконфесійних відносин, пом'якшення майнової проблеми у зв'язку з активним будівництвом храмів, формування у країні діалогових майданчиків (засновано Всеукраїнську Раду церков і релігійних організацій, 1996 р.; підписано Меморандум про відмову від силових дій у міжконфесійних відносинах, 1997 р.). Утім, усі ці заходи, дещо «гуманізувавши» міжконфесійні протистояння та блокувавши найнебезпечніші сценарії розвитку подій, не могли вповні розв'язати проблему наявних конфліктів, не торкаючись їх глибинних коренів.

Драматичні події в Україні, пов'язані з анексією Криму, збройним конфліктом на Сході країни, з новою силою актуалізували проблему міжконфесійних суперечностей і церковних поділів. Ще з часу Революції Гідності більшість віруючих УАПЦ разом зі своїм священноначаллям, як, насамперед, і УПЦ–КП, УГКЦ, прийнявши цінності громадянського суспільства, ідентифікували себе зі своїм народом, продовжують надання допомоги фронту і духовну опіку захисникам Вітчизни.

Порівняно з 1992–2000 рр., коли УАПЦ у зв'язку зі зміною юрисдикційної підпорядкованості на користь УПЦ–КП втратила 475 громад (насамперед в Івано-Франківській, Львівській та Тернопільській областях), Церква помітно розширила як за кількісними, так і якісними параметрами свою інституційну мережу. Станом на 1 січня 2018 р. вона налічувала 1 211 організацій, у тому числі 1167 релігійних громад.

Водночас, УАПЦ і надалі переслідують як старі, так і набуті в останні роки проблеми і суперечності. Насамперед, Церква, частина її вірних і священноначалля перебувають в активному пошуку своєї релігійної ідентичності і самовизначеності. Свідченням цьому є перехід упродовж 2014–2017 рр. до УПЦ–КП близько 100 її об'єднань [13].

Уже dokonаним фактом є й наявність внутрішньоцерковного розколу – утворення та функціонування у межах Харківсько-Полтавської єпархії УАПЦ УАПЦ (оновлена), як її найменовано в офіційній статистичній звітності Департаменту у справах релігій та національностей Міністерства культури України. На 1 січня 2018 р. вона налічувала 28 громад, які функціонують у Полтавській, Луганській, Донецькій, Кіровоградській, Харківській, Київській, Миколаївській та Черкаській областях.

Від 2015 р. Харківсько-Полтавська єпархія УАПЦ проводить об'єднавчий діалог з УГКЦ. У квітні 2017 р., рівно за чверть століття після першого Собору відновленої єпархії, відбувся її 27-й Собор, у роботі якого брав участь і глава УГКЦ Патріарх Святослав (Шевчук). Делегати звернулися до Папи Франциска з листом, у якому підтвердили намір до здобуття адміністративної єдності й повного сопричастя з УГКЦ [27]. 29-й Собор Харківсько-Полтавської єпархії УАПЦ (28 березня 2018 р.) схвалив стратегічний план розвитку єпархії на перехідний період «Розвиток у діалозі», в обговоренні якого взяв участь координатор Стратегії розвитку УГКЦ до 2020 р. в Київській архієпархії УГКЦ протиєрей Василь Чудійович. Виступаючи на Соборі, архієпископ Харківсько-Полтавської єпархії зазначив, що «УГКЦ з кінця ХІХ ст. успішно проводить процес відновлення автентичного київського обряду і є найближчою до київської традиції частиною нашої помісної християнської спільноти». Пояснюючи засади, на яких єпархія єднається з УГКЦ, він, зокрема, зазначив, що у питанні єдності Харківсько-Полтавської єпархії УАПЦ з УГКЦ ідеться не про переходи в іншу конфесію чи приєднання до неї, а «про братні поради щодо відновлення євхаристійної та адміністративної єдності між двома Церквами». Собор звернувся до глави УГКЦ Патріарха Святослава з проханням представляти інтереси єпархії у Всеукраїнській Раді церков і релігійних організацій, а також підтримав проект стажування настоятелів парафій у кращих церковних громадах галицьких єпархій УГКЦ [28].

Не надають УАПЦ авторитету та належної суспільної підтримки перманентні гучні скандали навколо деяких єпископів, а головне – підозри і звинувачення у промосковській позиції її очільників, укотре висловлені Патріархом Київським і всієї Руси-

України Філаретом [29]. Черговою підставою для таких звинувачень став опублікований на сайті Фонду блаженної пам'яті Митрополита Мефодія 3 березня 2018 р. лист нібито адресований предстоятелем УАПЦ митрополитом Макарієм (Малетич) від імені Архієрейського собору УАПЦ Патріарху РПЦ Кірілу з проханням «відродити давню Галицьку митрополію як нову Помісну Церкву» та підтвердити єпископські хіротонії, здійснені в УАПЦ у період з 7 квітня 1990 р. по 3 листопада 1996 р.

Попри офіційне спростування патріархією УАПЦ такої інформації, цей факт набув відповідного розголосу у ЗМІ, експертному середовищі. Зокрема, відомий релігієзнавець і філософ О. Саган підтвердив нуртуючі серед кліриків УАПЦ ідеї відновлення Галицької митрополії (1302, 1341, 1371 років), яка мала юрисдикцію лише Константинопольського патріархату. Експерт зауважує при цьому, що риторика про Галицьку митрополію – це давня ідея Московської патріархії про автокефальний рух як явище суто галицьке, не властиве іншим регіонам. Отже, плани її реалізації можуть бути здійснені саме через залучення УАПЦ, об'єднання якої у переважній більшості локалізовані у межах галицького та подільського регіонів (близько 70% усіх громад Церкви знаходяться у Львівській, Тернопільській, Івано-Франківській, Хмельницькій та Вінницькій областях). Як зазначає О. Саган, поява Галицької митрополії може бути цікавою для Московської патріархії з таких причин:

1. У часи існування Галицької митрополії до неї належали і нинішні польські єпархії – Перемиська та Холмська, а наприкінці XIV ст. – і Молдавські єпархії. Звідси, відновлення митрополії стане ще одним джерелом напруги між Польщею, Молдовою та Україною.

2. В умовах швидкої втрати на теренах Західної України парафій УПЦ у юрисдикції Московської патріархії остання фінансово протегує УАПЦ і делегує їй у регіоні свої повноваження.

3. Галицька митрополія, уразі свого відновлення, могла б стати своєрідною «канонічною» резервацією як для українофільського крила УПЦ, так і для незадоволених тими чи іншими обставинами кліриків УПЦ–КП [30]. Зрозуміло, що подібні документи, яким є звернення предстоятеля УАПЦ митрополита

Макарія до Патріарха РПЦ Кіріла, уразі його автентичності, не з'являються без детального погодження зацікавлених сторін. А аргументи, викладені на користь такого зацікавлення, видаються досить переконливими.

Як суто національною, розуміючи під тим переважно традиційну церкву українського населення Галичини, що зробила вагомий внесок у формування етнорелігійної ідентичності українців-галичан, їхньої патріотичної позиції на етапі творення та утвердження Української держави, позиціонує себе сучасна Українська греко-католицька церква (УГКЦ). Релігійна мережа Церкви інтенсивно зростала в Галичині напередодні та упродовж першої декади незалежності, досягши згодом рівня насиченості й стабільності. Навіть залишаючись переважно регіональною, УГКЦ поволі розширює мережу своїх організацій й у нетрадиційних для греко-католицизму регіонах (на початок 2018 р. в Україні налічувалося 3433 греко-католицьких громад), демонструє високий рівень самооцінки своєї ролі у процесах національного і державного творення. З греко-католицизмом ідентифікують себе 9,4% опитаних громадян (7,6% у 2000 р.), позитивне ставлення до нього висловлюють 41,7% (31,4% у 2000 р.), негативне – лише 3,6%. Верховному архієпископу Києво-Галицькому Святославу (Шевчуку) довіряють 30,2% респондентів (баланс довіри/недовіри становить +13,1%), а серед вірних греко-католиків – 86,8%, не довіряють – лише 0,5%. Більшість вірних УГКЦ (57,4%) є прихильниками національної орієнтованості церкви та релігії, у той час коли серед усіх опитаних цей показник становить 33,5%.

Як і будь-яка інша, УГКЦ вочевидь відчуває виклики глобального масштабу, намагається рухатися за усталеним стратегічним планом. Інтелектуали Церкви реалізують новий інтерактивний проект «Відкрита церква», у межах якого порушуються нові й важливі для суспільства теми.

Серйозною проблемою для УГКЦ було і залишається питання внутрішньої як інституційної, так і сутнісної стабільності. Виклик такої стабільності становить проблема ідентичності УГКЦ, яка всередині Церкви формулюється запитанням: це православна чи католицька церква, «східна» чи західна? Наявність різних сегментів з відмінними відповідями на це запитання унаочнює

існуючу амбівалентність ідентичності УГКЦ, продукує внутрішню напругу та конфлікти. Фрагментація греко-католицького середовища по лінії традиціоналістів – консерваторів (включно з правими націоналістичними політичними силами) та так званих «лібералів» (до них зараховують, зокрема, осередок Українського католицького університету) посилює відцентрові тенденції та поглиблює кризові явища всередині Церкви, які, своєю чергою, негативно позначаються на їх конструктивному потенціалі [31, с. 633, 634].

Усвідомлення необхідності протистояти глобальним зовнішнім викликам в ідеалі може загальмувати загострення внутрішніх суперечностей і спонукати до консолідації всередині Церкви. Втім, успіх такої справи буде залежати від подолання тою чи іншою мірою низки проблем, насамперед тих, які склалися історично.

Сформованій у провінційному гетто трьох імперій (Австро-Угорської, Російської та радянської), УГКЦ судилося впродовж століть стати гнаною, бути підданою жорстким денационалізаційним процесам та політичним переслідуванням. Попри всі згадані труднощі Церква вкотре в своїй драматичній історії виявила нечувану життєздатність, внутрішній потенціал до відродження, збереження національно-релігійної зорієнтованості та самобутності. Як Церква діаспори, розсіяних по всьому світу українців, – греко-католиків, вона зберегла свою вірність втраченій Батьківщині; як Церква катакомбна, вона протистояла спробам відірвати себе від Вселенської церкви і Святого Престолу. На сучасному етапі поступового зближення з метою об'єднання цих двох сегментів релігійної спільноти світоглядні суперечності були просто неминучі. Вони даються взнаки донині. Намагаючись збалансувати та пом'якшити ці суперечності, керівництво Церкви не полишає зусиль отримати від Ватикану визнання юрисдикції глави УГКЦ над зарубіжними структурами Української католицької церкви в Австралії, країнах Північної та Південної Америки, Західної та Центральної Європи.

Процес повернення і відновлення церковної цілісності та єдності, як власне і сама УГКЦ, завжди були заручниками стосунків Москви і Ватикану, тривалого в часі протиборства двох релігійно-духовних центрів, кожен з яких, відповідно, мав забезпечувати домінування в українських землях православ'я і като-

лицизму. Не в останню чергу доля греко-католицького, як, власне, й римо-католицького культів залежала від здатності Ватикану балансувати між Заходом і Сходом, взаємна недовіра, підозри та звинувачення яких за умов «холодної війни» переросли на жорстке протистояння двох світових систем.

Розуміння важливості ведення діалогу між Святим Престолом і Москвою, між Святим Престолом і Московською патріархією визріло надто пізно, а саме – тоді, коли в 1958 р. кардинал Ронкаллі став Папою Іоанном XXIII. Його заклик до миру від 10 вересня 1961 р., звернений до глав усіх держав світу, викликав позитивну реакцію й кремлівського керівництва. Наслідком певного налагодження стосунків стали результати Другого Ватиканського собору (1962–1965 рр.), декрет про екуменізм та обопільне зняття анафем між православними та католиками [32, с. 638, 639]. Втім, епохальні рішення не мали свого подальшого позитивного розвитку: вкотре внаслідок потужного втручання політики діалог виявився замороженим. Немає підстав говорити, що за понад півстолітній період справа православно-католицької єдності, яка б мала вирішальне значення для загальної християнської єдності, серйозно просунулась.

Релігійні координати сучасних глобалізаційних викликів мають свій безпосередній український контекст. Війна на Сході країни, крім усього іншого, загострила церковні суперечності. Зокрема, з новою силою, беручи до уваги політику Ватикану, спрямовану на зближення з Московською патріархією, зазвучало «уніатське питання». Можна погодитися з намірами Папи Франциска щодо відновлення діалогу як чергового кроку до християнської єдності. Але важко відмовити йому у нерозумінні того факту, що поблажливе ставлення до діяльності Москви ніколи не спрацьовувало: Кремль і РПЦ розглядають екуменічне питання виключно з геополітичної точки зору, за якої пріоритетом виступає не християнська єдність, а усунення конкурентів.

За загальною оцінкою українських експертів «гаванські компроміси» Папи Франциска, що виразно проглядаються в ухвалених документах під час його зустрічі в Гаванському аеропорту з Патріархом Кірілом 12 лютого 2016 р., мають мало що спільного з власне екуменізмом: більшою мірою вони нагадують політичний,

а не духовний союз з державною релігією Кремля [33]. Гаванська декларація – досить складний і еkleктичний документ. «Ми брати, а не конкуренти», туга за втраченою єдністю і заклик до її відновлення – внесок католицької сторони, а метод «уніатизму», «сторони конфлікту в Україні», «подолання схизми між православними України на основі канонічних правил» – витвір Московської патріархії. Московські драфти цієї Декларації, які все ж не потрапили в остаточний текст, – і згадування про «розкольників», і засудження «плодів унії», тобто УГКЦ. Піддані забуттю Північна Корея, Судан, Еритрея, Іран, Туркменістан як регіони переслідування християн. Водночас, згадані Північна Африка та Близький Схід, зокрема, Сирія, де з метою «захисту християн» Росія веде «священну війну», що є її чудовою легітимацією.

Надзвичайно сміливо як для католицького ієрарха і досить принципово висловився стосовно Гаванської декларації глава УГКЦ Патріарх Святослав (Шевчук). Вона, на його переконання, відбілює Московську патріархію, яка підтримує російську агресію проти України, і сакралізує війну в Сирії, не вказує на Російську Федерацію як на агресора і розпалювача війни та покладає спільну відповідальність на агресора і сторону, яка чинить спротив агресії. Імплицитно Святослав стверджує, що Декларація суперечить Соціальній доктрині Католицької церкви. Натомість жертвовність мучеників віри ХХ століття (греко-католики – *Авт.*), котра для когось видається каменем спотикання у зовнішньополітичних конструктах, є підвалиною, на якій зводиться майбутнє всіх християн. Водночас, глава УГКЦ обіцяє, що його Церква, яка пережила не одну подібну заяву, переживе і цю [34].

Повертаючись до теми «уніатизму», варто відзначити, що на нинішньому етапі католицько–православного діалогу цей термін втратив будь-який богословський характер і містить лише політичний відтінок. РПЦ, а ще більше інші православні церкви, не мають жодних проблем з різними східнокатолицькими церквами, особливо тими, які зосереджені на Близькому Сході: як Патріарх Кіріл, так й інші високі чини РПЦ беруть участь у спільних молитвах і єкуменічних зустрічах зі східнокатолицькими патріархами, але не з главою УГКЦ. Можна з впевненістю говорити, що вибірковість використання цього терміна з боку

Московської патріархії лише до деяких східнокатолицьких церков (насамперед УГКЦ) та його політичне прочитання застосовується лише до тих, хто, на думку очільників РПЦ, перебуває в межах їхньої «канонічної» території.

Попри те, що Папа Франциск, за словами офіційного прес-релізу, назвав звинувачення УГКЦ в «уніатизмі» безпідставними, його важко запідозрити в особливій прихильності й зацікавленості інтересами українських греко-католиків. Його політика щодо України взагалі й УГКЦ зокрема на загал збігається з політикою Римської курії, ставлення якої до унії й України, перебуваючи під очевидними формуючими впливами Польської католицької церкви, є, м'яко кажучи, неоднозначним: зазвичай вона звикла бачити в унії «перешкоду», а не «можливість». Останні оцінки українських подій з боку Святого Престолу, висловлені, зокрема, нунцієм Гуджеротті і деякими римо-католицькими єпископами в Україні, підозріло звучать в унісон офіційній УПЦ та її московським кураторам і прозоро натякають на відродження «Остполітік», яка зазвичай мала трагічні наслідки для українських греко-католиків. Досить наполегливими є і намагання окремих польських (чи польського походження) римо-католицьких єпископів донести до Риму і заручитися його підтримкою своєї позиції у питанні польсько-українського примирення. Згідно з нею, має відбутися не примирення між народами, а радше покаяння українського.

Є підстава стверджувати, що посилення крайніх націоналістичних тенденцій у нинішній Польщі і, зокрема, серед окремих польських римо-католицьких кіл викликають серйозну тривогу у Ватикані. Існують сумніви і щодо цілковитої готовності Папи Франциска легко принести у жертву єкуменічному діалогу з «православними братами» той крихкий баланс українських, російських і польських національно-конфесійних інтересів, що довго й ретельно вибудовувався двома попередніми понтифіками – Іоанном Павлом II (1978–2005) та Бенедиктом XVI (2005–2013).

Утім, відсутність чітко сформульованої позиції Ватикану, як, власне, і самого Папи Римського, з порушених питань викликають глибоке розчарування багатьох вірних УГКЦ, а певною частиною греко-католицької спільноти розцінюються як нова «зрада». Все це

реально загрожує загостренням суперечностей всередині самої УГКЦ, радикальною актуалізацією за давнених проблем, насамперед, статусу патріархату і його змісту. Адже незаперечним є той факт, що багато хто в УГКЦ, насамперед у діаспорі, бачать у цьому статусі не просто «данину східній традиції», а фактичну незалежність від Ватикану. І будь-яке чергове посилення промосковських чи/та пропольських настроїв у Ватикані усвідомлюється греко-католицькою спільнотою як нехтування її інтересами, а відтак неминуче провокує чергову внутрішньоцерковну напругу, яка, за тих чи інших обставин, може обернутися розколом [33].

В умовах реально існуючих вищеозначених викликів доволі актуальним видається питання майбутньої долі УГКЦ. Серед багатьох чинників, які визначають відповідь на нього, неабияке значення має фактор чинного глави Церкви Патріарха Святослава (Шевчука), його авторитету та спроможності консолідовувати греко-католицьку спільноту. Блаженніший Святослав є заручником не лише складних геополітичних обставин, що супроводжують життєдіяльність ввіреної йому Церкви, але й того величезного запиту і сподівань на дієздатність католицького лідера, сформульованих вірними греко-католиками й українським суспільством ще за часів блаженнішого Патріарха-емерита, кардинала Любомира Гузара.

Особистість Любомира Гузара завжди додавала УГКЦ значних переваг і нерідко вирішальних. Його мудрість, авторитет, відкритість до світу спонукали дуже різних людей відчувати прихильність до всієї Церкви, допомагали пом'якшувати суперечності всередині неї. Маси віруючих і невіруючих, католиків і православних, які прийшли попроситися з Патріархом Гузаром не тільки в католицькому Львові, а й у православно-світському Києві, стали демонстрацією впливу Греко-католицької церкви в Україні, свідченням незаперечного морального авторитету покійного для всіх українців.

Тож подальші перспективи УГКЦ багато в чому залежать від здатності її очільника зберегти і примножити Гузарову спадщину, забезпечити відновлення церковної цілісності та єдності, зростання Церкви як способом зміцнення її структур та інституцій, так і шляхом активного пропагування та практичного втілення ідеалу

відкритості й «релігійної світськості», наповнення форм суспільного буття християнським змістом.

Таким чином, аналіз процесів, що визначають сучасний стан українського православного комплексу, засвідчує наявність сталої тенденції змін балансу сил на релігійно-церковному полі країни, суспільних конфесійних преференцій, актуалізацію за давнених міжконфесійних розділень, значного послаблення раніше напрацьованого потенціалу міжцерковного діалогу та всеправославного порозуміння. Водночас, процес «повернення релігії» в Україні триває, й питома вага тих, хто виявляє свою ідентичність за допомогою релігійних символів, увесь час зростає. Крім того, ерозія давніх суспільних цінностей, які зберігають значення лише для невеликих анклавів населення, різновекторність соціокультурних переваг, наростання політичної диференціації та соціальної нестабільності за дефіциту інтегруючих ідей актуалізують пошук наскрізних стрижнів національної конструкції, серед яких поважне місце займали і релігійні. У ролі одного із них серйозно розглядається Українська помісна православна церква (УПНЦ), а якщо ширше – місія релігії і релігійних інституцій у творенні української громадянської нації, зміцненні української державності, консолідації українського суспільства.

Проблема помісності українського православ'я належить до суспільно значущих і дискутованих із різною інтенсивністю тем, особливо від моменту поновлення незалежності України в 1991 р. Однак, якщо в 1990-х та першій декаді 2000-х років утвердження УПНЦ аргументувалося посиланням на багатовікові змагальні традиції українців за автокефалію власної церкви, необхідністю наслідування досвіду держав, де православ'я виступає превалюючим віросповіданням, канонами Святого Письма та церковним правом, то сьогодні риторика принципово інша: це питання виходить за культурно-історичні та суто церковні межі і розглядається крізь призму національної безпеки та зміцнення незалежності Української держави.

Саме такі пріоритетні акценти в аргументації утвердження автокефалії національної Православної церкви в Україні прозвучали у доповіді до Щорічного Послання Президента до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в

2017 році» [21, с. 310]. У Посланні Президента України, зокрема, зазначалося, що конституювання Української помісної православної церкви (УППЦ) створить для України низку переваг, а саме:

1) з огляду на православну більшість українського населення, УППЦ виконуватиме місію дієвого чинника суспільної мобілізації, що вкрай актуально в контексті внутрішніх та зовнішніх викликів і загроз територіальній цілісності, суверенітету, конституційному ладу України, особливо в умовах війни, яка триває;

2) отримання автокефалії сприятиме активному долученню Української помісної православної церкви до Вселенського православ'я, що стане дієвим чинником зміцнення суб'єктності України на міжнародній арені;

3) фундація УППЦ прискорить послаблення негативного впливу УПЦ (МП) на суспільство [21, с. 310–311].

Особливої уваги надавалося у документі і обранню відповідного формату процесу утворення УППЦ. Зважаючи, як доводив попередній досвід, на неефективність простої об'єднавчої моделі як за участю УПЦ–КП, УПЦ й УАПЦ, так і за участю лише УПЦ–КП та УАПЦ, за нових умов видається «найпродуктивнішим варіантом конституювання УППЦ з опорою на УПЦ–КП...». З огляду на існуючий ризик невизначеної тривалості в часі цього процесу та, як наслідок, втрату можливостей використання сприятливих внутрішніх і зовнішніх контекстів, з метою прискорення конституювання УППЦ очевидно вважалася потреба у його підтримці з боку української влади. Звідси, як зазначалося у доповіді до Щорічного Послання Президента до Верховної Ради України, видається доцільними здійснення низки заходів у межах державної політики:

– ініціювати створення на базі Міністерства культури України комунікаційної платформи з пошуку шляхів утворення УППЦ (з метою консолідації зусиль розрізаних груп, у т. ч. у складі УПЦ, які підтримують або схвально сприймають ідею помісності українського православ'я);

– українським дипломатичним місіям, які беруть участь у діяльності міжнародних представницьких організацій (ООН, ОБСЄ, ПАРЄ), забезпечити роз'яснення релігійної ситуації в Україні та спростування на зовнішньополітичній арені неправ-

дивої інформації, тиражованої російською пропагандою із залученням представників відповідних українських церков і релігійних організацій;

– Міністерству закордонних справ України розглянути можливість запровадження посади Посла з особливих доручень (з метою здійснення роз'яснювальної роботи, насамперед у країнах з переважно православною традицією);

– проблеми міжправославних відносин в Україні зробити об'єктом постійної уваги Ради з питань національної єдності при Президентові України для вироблення ефективного механізму державної підтримки та інформаційного супроводу процесу конституювання УППЦ;

– Міністерству культури України за участю вітчизняних науковців ініціювати розроблення циклу програм, присвячених феномену Помісної церкви, для просвітництва як широкого громадського загалу, так і українського політикуму [21, с. 313, 314].

Від самого початку розгортання процесу утвердження УППЦ на сучасному етапі його головним промоутером виступив саме Президент України. Для вироблення спільної позиції у цьому питанні, особливо з 2016 р., було проведено низку прямих переговорів та робочих контактів зі Вселенським Патріархом, членами Синоду Константинопольського патріархату, предстоятелями інших помісних православних церков, результати яких загалом вдалося утаємничити. Мета візиту П. Порошенка до Туреччини та досягнуті домовленості за наслідками його зустрічі зі Вселенським Патріархом Варфоломієм 9 квітня 2018 р., як і з президентом Туреччини Р. Ердоганом (світська влада цієї країни має чималий вплив на Константинопольський патріархат) згодом стають відомими широкому українському загалу.

Уже 17 квітня Президент України зустрівся з головами фракцій Верховної Ради України, де заявив, що прийняв рішення просити Вселенського Патріарха про надання Томоса про автокефалію Української помісної православної церкви, а також звернувся з проханням до народних депутатів, усього українського народу підтримати це звернення. «Вірю, це рішення (надання Томоса – *Авт.*) буде прийнято до 1030-ї річниці святкування Хрещення», – заявив він [35].

Звернення до Вселенського Патріарха Варфоломія щодо надання Українській церкві Томоса про автокефалію, підписане усіма архієреями УПЦ–КП та УАПЦ 18 квітня, були офіційно передані Президенту України їх предстоятелями – Патріархом Київським і всією Руси-України Філаретом та митрополитом Київським і всією України Макарієм. У цей же день Глава держави провів зустріч з предстоятелем УПЦ митрополитом Київським і всієї України Онуфрієм, у ході якої Президент України повідомив про свій візит до Стамбула, відбувся обмін думками щодо активізації міжконфесійного діалогу в Україні [36]. Свою підтримку справи української православної єдності висловив під час зустрічі з Президентом країни предстоятель УГКЦ Патріарх Святослав (Шевчук).

Переважною більшістю голосів («за» – 268, «проти» – 36, «утримались» – 3, «не голосували» – 27) депутати ВРУ проголосували 19 квітня за прийняття постанови щодо підтримки «Звернення Президента України до Вселенського Патріарха Варфоломія про надання Томоса про автокефалію Православної Церкви в Україні» [37]. Категорично проти виступили депутати фракції «Опозиційний блок», які у повному складі блокували парламентську трибуну, а голова фракції Ю. Бойко звинуватив Президента України, присутнього у сесійній залі, у втручаннях у церковні справи.

Святий і Священний Синод Вселенського патріархату на своєму засіданні 19–20 квітня 2018 р. узяв до розгляду Звернення від Президента України до Вселенського Патріарха Варфоломія про надання Томоса про автокефалію Православної церкви в Україні, Постанову Верховної Ради України на його (Звернення – *Авт.*) підтримку, а також відповідні звернення ієрархів УПЦ–КП та УАПЦ, переданих Вселенському Патріарху делегацією від України на чолі з заступником глави Адміністрації Президента України Р. Павленком [38].

У коментарі до Комюніке Святого і Священного Синоду, підготовленому прес-центром УПЦ–КП, зазначається, що офіційне взяття до розгляду усіх звернень – церковних (від українських архієреїв) та світських (від Президента, яке підтримав Парламент) є формальним початком процедури проголошення Томоса. Суб'єктами звернення є УПЦ–КП та УАПЦ, які іменуються у

Комюніке «церковною ... владою, яка представляє мільйони Українських Православних Християн», спростовуючи тим самим твердження, що лише Московська патріархія в Україні може звертатися з питань автокефалії. Синод укотре підтвердив, що виключно Константинопольський патріархат є церквою-матір'ю для України. І як такий, що наділений особливим обов'язком всеправославного піклування про порядок і єдність, бере до розгляду зазначені прохання про автокефалію, відкидаючи тим самим твердження Московського патріархату про «українське церковне питання» як суто його «внутрішнє питання», яке не стосується компетенції Вселенського Патріарха. Синод засвідчив також, що буде інформувати інші помісні церкви та координувати з ними свої зусилля, що відповідає наголошеному вище обов'язку турбуватися про всеправославну єдність. Важливим є і той факт, що Комюніке жодним чином не згадує про РПЦ чи її представників в Україні, не артикулює увагу на «розколі» чи «розділенні». Власне, це є свідченням зміщення акцентів позиції Фанару: від раніше констатованих негативних аспектів української православної проблематики до уваги на позитивних тенденціях, якими є церковні та світські звернення щодо автокефалії [39].

Як бачимо, вище означені факти стверджують неспростовний факт – у черговій спробі вирішення «українського православного питання» провідним виступає державний чинник, активізація якого на цьому етапі зумовлена низкою внутрішніх і зовнішніх обставин.

Серед внутрішніх обставин зручність вибору моменту пояснюється, насамперед, істотним зниженням рівня суспільної підтримки УПЦ (традиційного і головного контрагента української православної автокефалії) внаслідок промосковської позиції її ієрархів у питаннях російської агресії (про це вже йшлося раніше). Загострення національних почуттів в умовах військових дій залишає все менше байдужих до церковної проблематики, збільшує частку прихильників очищення країни від «московських попів» та облаштування «своєї», «національної» церкви.

Так, згідно з результатами опитування громадян, проведеного Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно з Центром Разумкова 19–25 травня 2018 р. в усіх регіонах України,

окрім Криму та окупованих територій Донбасу, ідею створення в Україні автокефальної УПЦ підтримують 31,3%, не підтримують – 19,8%, байдужі – 34,7%, вагалися з відповіддю 14,2% респондентів. Серед тих, хто підтримує утвердження помісної православної церкви, більше половини (56,0%) переконані, що вона має створюватися на основі УПЦ–КП з приєднанням усіх охочих. Водночас, 14,0% респондентів упевнені, що має створюватися абсолютно нова церковна інституція [40].

Про те, що саме УПЦ–КП, швидше, має право вважатися історичною правонаступницею Православної церкви (52,0%), що виникла в Київській Русі 1030 років тому, ніж будь-яка інша церковна організація, свідчать і результати опитування, проведеного Соціологічною групою «Рейтинг» 3–10 серпня 2018 р. Про УПЦ як правонаступницю заявили 12% опитаних, 3,0% обрали УАПЦ, 2,0% – РПЦ, 5,0% – іншу. Не змогли визначитися в цьому питанні 27,0% респондентів. При цьому майже 70% опитаних вважають швидше Україну, а не Російську Федерацію спадкоємницею Київської Русі. Протилежної думки дотримуються лише 9%, а ще 6,0% вважають, що ані Україна, ані Російська Федерація не можуть претендувати на спадок Давньоруської держави [41].

Не менш вагомим внутрішнім чинником, за загальною оцінкою політичних експертів і спостерігачів, є наближення виборів Президента України. За умов низького рейтингу і сталої динаміки до його подальшого зниження, майже розталого пропагандистського ефекту надання Україні безвізового режиму з Європейським Союзом і практично відсутніх інших вагомих перемог для Президента П. Порошенка та його команди надважливим залишається визначення ключової ідеї, програмної тези, навколо якої буде будуватися його нова передвиборча кампанія.

Схоже, що на Банковій з такою ідеєю визначилися – створення Української помісної православної церкви. У разі її успішної реалізації (уособленням чого для українців стане особисто П. Порошенко) буде забезпечено необхідне емоційне суспільне піднесення, а отже – і необхідна кількість голосів на його підтримку, особливо ж з кількісно значимої категорії тих, які на сьогодні не визначилися зі своїм вибором.

Вражаючими є не лише темпи просування церковного проекту, очевидним промоутером якого є чинний Глава держави. Надзвичайно емоційно забарвленою, патріотично пафосною є і його супроводжуюча риторика. Президент П. Порошенко, говорячи про створення УППЦ, завжди відзначає, що це було пріоритетом його передвиборчої програми 2014 р. і над цим питанням він наполегливо працює з перших же днів президентства. Окремо він наголошує, що довгоочікуваний Томос стане не лише торжеством Православ'я, але й актом відновлення глибокої історичної справедливості, укріпить міжконфесійний мир в Україні, посилить права і свободи громадян. При цьому Президент особливо наголошує, що це є також питанням боротьби з агресором та «руським миром», воно виходить далеко за межі церковного і є ключовим елементом української державності та незалежності. «Йдеться про наше остаточне унезалежнення від Москви. Тут не лише релігія, тут – геополітика. А для мене, – наголошує П. Порошенко, – справа утвердження незалежної помісної Церкви – такої ж ваги, як вже здобутий безвіз та Угода про асоціацію з Євросоюзом. Як наша спільна з вами боротьба за членство в Євросоюзі та членство в НАТО, які ще попереду. Це – питання національної безпеки і нашої оборони у гібридній війні, бо Кремль розглядає РПЦ як один із ключових інструментів впливу на Україну» [42].

Доволі значущою у виступах Глави держави є теза про те, що до Вселенського Патріарха він «звернувся від імені та на вимогу мільйонів громадян України православного віросповідання, які воліють мати визнану світом власну Церкву як абсолютно необхідний атрибут незалежної держави – держави Україна ... Тому я дуже рішуче налаштований в цій справі діяти. І протидіяти – всім, хто ставатиме на заваді національним інтересам Україні і намагатиметься зірвати кооперацію із Вселенським Патріаршим Престолом» [42].

Утім, у політичному сенсі нинішня кампанія зі створення в Україні Помісної православної церкви видається для Глави держави досить ризикованим заняттям. З одного боку, за умов успішного просування справи Президент стає головним і фактично єдиним її бенефіціаром: доводить, що навіть за умов низького рівня суспільної довіри і підтримки лише він здатен у країні

вирішувати подібні масштабні завдання; формує порядок денний і змушує конкурентів підлаштовуватися під нього – адже важко уявити, що хтось з потенційних кандидатів, окрім Ю. Бойка, ризикне стартувати в Президенти з позицій захисника «руського мира» і збереження позицій Московського патріархату в Україні; серйозно прирощує електоральну підтримку, забезпечуючи для себе другу президентську каденцію; зрештою, залишається у вітчизняній історії головним будівничим довгоочікуваної української православної автокефалії. З іншого, уразі провалу проекту – наражається на небезпеку виявитися серед аутсайдерів президентських перегонів і навіть завершення своєї політичної кар'єри. Ризики надто високі, і видається, що все більшою мірою їх усвідомлює і сам П. Порошенко. Принаймні дещо поспішний і, можливо, надміру пристрасний виступ Президента 19 квітня 2018 р. у Верховній Раді з очевидністю дисонує з окремими сюжетами його промови під час участі у Всеукраїнській прощі, приуроченій 1030-річчю Хрещення України-Руси, в ході робочої поїздки на Тернопільщину в липні 2018 р.: «Ситуація не проста. Протидія – масштабна і системна. Нема жодних підстав вважати, ніби Томос у нас в кишені. Та нам з вами залишається дві речі для того, щоб його отримати – молитися і вірити та боротися» [43].

Складність ситуації зумовлюється й тим, що Україна у процесі отримання Томоса не є головним суб'єктом – визначальний вплив на нього справляють зовнішні чинники, які, варто зазначити, поки що досить вдало формують світову кон'юнктуру для вирішення «українського питання». Насамперед, є підстави вважати, що схвально до цього ставиться Захід, сприймаючи конституювання української православної автокефалії як продовження санкційної політики проти Росії. Безумовно, вихід навіть певної частини українських громад зі складу Московського патріархату (найчисельнішого у Вселенському православ'ї) значно послабить його позиції та претензії на першість у світовому православному просторі. Понад те, це стане також і відчутним ударом по режиму Путіна, вагомим ідеологічним конструктом якого є російське політичне православ'я.

Інша обставина зовнішнього походження – це характер стосунків Константинополя та Москви. Московська патріархія, яка

постійно шукає докази втручання Української держави у внутрішньоцерковні справи, не відокремлює свої інтереси від загальнодержавного порядку денного Російської Федерації. Не буде перебільшенням стверджувати, що нинішні антиконстантинопольські зусилля російської держави навіть перевищують ті, що здійснювалися в СРСР у другій половині 1940-х рр. у рамках сталінського панправославного проекту. В Кремлі цілком серйозно плекають ідею зробити Московський патріархат першим за честю у православному світі і вперто намагаються протиснути це питання у зносинах як з помісними православними церквами, так і з урядами їхніх країн. Зокрема, питання тиску на Вселенський Престол стали частиною російсько-турецьких міждержавних перемовин, а дискредитація Вселенського Патріарха Варфоломія і прив'язка його до спроби військового перевороту 15–16 липня 2016 р. – справою російських спецслужб і дипломатії.

Особиста неприязнь Вселенського Патріарха до Патріарха Московського Кіріла особливо зростає після Всеpravославного собору, який відбувся на острові Крит у червні 2016 р. На Святий і Великий Собор Православної церкви, задум якого сягає ще XIX ст., у Вселенського Патріарха Варфоломія були свої надії і сподівання: не лише утвердити себе у статусі «першого серед рівних», ставши ініціатором його проведення після тривалої перерви. За його задумом, Собор мав стати маніфестацією цілісності і соборності Вселенського православ'я, місцем дискусії з найбільш складних питань. Утім, Всеpravославний собор 2016 р., не заперечуючи його історичність, не став «революційним», не став проривом зі сформульованими відповідями на ті виклики, які накидалися православ'ю століттями.

Останній етап підготовки Собору потопав у інтригах та розрахунках, а політика тріумфально домінувала над богослов'ям. Москва всіляко намагалася формалізувати свій особливий статус у Повноті Православ'я, на якому Патріарх Кіріл, у супереч канонічному праву, наполягав, вже декілька років («ми законні спадкоємці Візантії...»), постійно погрожувала Константинопольському Престолові зривом Собору. Всеpravославний собор відбувся, але без участі РПЦ, Антіохійської, Болгарської та Грузинської православних церков, які його просто проігнорували. Звичайно,

Вселенський Патріарх сприйняв цей акт як особисту образу, що лише поглибило давно нуртуючу його антипатію до Москви.

Практичні кроки Константинопольського патріархату, як і висновки експертів щодо них, засвідчують його рішучу налаштованість конструктивним способом розв'язати українське питання. Спеціально утворена комісія у складі трьох митрополитів на чолі з митрополитом Гальським Еммануїлом упродовж травня–серпня 2018 р. здійснила візити до інших автокефальних православних церков, інформуючи їх про позицію Константинополя та пропонуючи їм об'єднатися у процедурі надання автокефалії Українській церкві. По завершенні цих візитів мав бути підготовлений звіт Спеціальної комісії, продискутований з метою прийняття відповідного рішення на найближчому засіданні Священного Синоду Константинопольського патріархату, запланованого на вересень 2018 р.

Багато в чому визначальною у цій дискусії є позиція самого Вселенського Патріарха Варфоломія, неодноразово оприлюднена у низці його виступів і промов. Зокрема, про свою незмінну турботу і зацікавленість у розв'язанні українського церковного питання, «відновленні єдності розділеного церковного тіла» в Україні Вселенський Патріарх говорив 1 липня 2018 р. у Тронному залі своєї резиденції під час промови з нагоди 40-го дня від упокоєння митрополита Петра Євангела. Він нагадав про духовні та канонічні права Вселенського Престолу стосовно України: «...Константинополь ніколи не видавав дозволу передавати території України будь-кому... Наш Престол не визнав відділення Київської Митрополії і залежних від неї православних Церков Литви та Польщі та їх приєднання до Московської Церкви, що було здійснено проти канонів...» [44].

Запевнення з приводу того, що Вселенський патріархат «не полишить чад своїх українських необороненими і напризволяще кинутими», були передані від Вселенського Патріарха керівником делегації Константинопольського патріархату митрополитом Гальським Еммануїлом у його виступі на урочистостях з нагоди відзначення 1030-річчя з дня хрещення України–Руси 28 липня 2018 р. Представник Вселенського Патріарха Варфоломія вкотре наголосив, що надання автокефалії Українській церкві підлягає виключній юрисдикції та компетенції Вселенського Патріарха і

Священного Синоду Константинопольської церкви, які «не дадуть тим, хто ненавидить правду, проводити свої витівки тут, в Україні» [45]. Про готовність Константинопольського патріархату надати автокефалію Українській церкві та розпочатий з його боку активний процес імплементації цього рішення повідомив засобам масової інформації митрополит Гальський Еммануїл за результатами зустрічі в Стамбулі 31 серпня 2018 р. Вселенського Патріарха Варфоломія і Патріарха Московського і всієї Русі Кіріла, ініційованої Московською патріархією [46].

Комплекс питань як історичного характеру, так і сучасних церковних проблем України було обговорено на Синаксі (зборах усіх верховних архієреїв Константинопольської православної церкви), засідання якого тривало 1–4 вересня 2018 р. У промові Вселенського Патріарха чітко зазначено, що цим проблемам було покладено початок ще в XIV столітті, коли «... престол Київської митрополії було перенесено без канонічного дозволу Матері-Церкви до Москви. І з того часу з боку наших київських братів продовжувалися невтомні зусилля здобути незалежність від церковного контролю з боку Московського центру. Справді, упертість Московського патріархату стала причиною розколу, від якого страждає народ України». За словами Вселенського Патріарха, розгляд цього питання, з огляду на святі канони, не виправдовує ніякого втручання з боку церкви Росії, оскільки це не юрисдикція Московського патріархату. Київська митрополія, наголосив укотре Патріарх Варфоломій, «залишається постійно і безперервно у канонічній залежності від Константинопольської Церкви-Матері». І в тій ситуації, яка сьогодні склалася в українському православ'ї, Вселенський Патріарх взяв на себе ініціативу вирішити українське питання [47]. Формат цього Синаксу не передбачав ухвалення якихось рішень. Більш вірогідно, що сам факт доповідей і думки, які там були ствержені, вважатимуться, за підсумками Синаксу, офіційною позицією та підґрунтям до подальших дій Константинополя.

У світлі сказаного вище можливість отримання автокефалії для Української церкви, причому в досить осяжній перспективі, є цілком імовірною. Реальну загрозу такого розвитку подій відчувають у Москві. І саме ця обставина спонукала Патріарха Московського і всієї Русі Кіріла їхати на Фанар домовлятися зі Вселенським

Патріархом. На думку експертів, у пакеті пропозицій Московської патріархії гіпотетично могло бути декілька варіантів, які, за умови відмови Патріарха Кіріла від мови ультиматумів, спроможні викликати взаємний інтерес. Серед них:

1. Відтермінування надання автокефалії Українській церкві, яке з боку Константинопольського патріархату могло б бути пояснене складністю процедури, об'єктивною потребою подальшого узгодження позиції помісних православних церков (принаймні терміни проведення Собору Константинопольської церкви, який має прийняти рішення про дарування Томоса, вже неодноразово переносилися).

2. Уразі непроступливості Вселенського Патріарха відважитися і на досить сміливий крок (за умови його погодження з кремлівським істеблішментом) – надати автокефалію Українській православній церкві, але не за сценарієм Фанару і Києва, а за активної участі Московської патріархії та її української «дочки» – УПЦ. Зважаючи на критичність ситуації, в Московській патріархії можуть виявитися готовими і до таких екстравагантних рішень. Попри те, що РПЦ при цьому втрачає надто багато (як символічного, так і цілком реального), Москві вдасться утримати майбутню Українську автокефальну церкву у сфері свого впливу, перетворити її на сателіта Московської патріархії, поряд із Болгарською, Сербською та Грузинською церквами.

«Пряником» для Вселенського Патріарха могли бути озвучені пропозиції щодо проведення другої сесії Всеправославного собору 2016 р., цього разу вже за участі всіх православних церков і підтримки ними потрібних Константинополю рішень. Не менш зважливою видавалася б і готовність Московської патріархії бути поступливою у питанні надання автокефалії Македонській православній церкві, в чому очевидно зацікавлений Константинополь [48].

Досить формальні та скупі коментарі результатів зустрічі Вселенського Патріарха Варфоломія та Патріарха Московського Кіріла 31 серпня 2018 р., зважаючи на закритий формат перемовин, позбавляють можливості їх належної об'єктивної оцінки. Українське питання було першим у списку «взаємних інтересів», які ним не вичерпуються. І будь-який «патріарший консенсус», у разі його досягнення, міг виявитися саме за рахунок України.

Утім, визнавши за собою право на Україну та її автокефалію, Фанар продовжив наступальні дії у напрямі вирішення тим чи іншим способом українського питання. Відразу після Синаксу Патріарх Варфоломій призначив екзархами Вселенського патріархату у Києві архієпископа Памфілійського Даниїла (Зелінського) зі США та єпископа Іларіона Едмонтонського з Канади в рамках підготовки до надання автокефалії Православній церкві в Україні. Саме вони мають скликати єпископів УПЦ–КП, УАПЦ і тих владик УПЦ у юрисдикції Московського патріархату, які висловилися на підтримку створення УППЦ для проведення Собору, на якому буде обрано предстоятеля новоутвореної церковної інституції з подальшою передачею йому Томоса про автокефалію [49]. Вирішуючи українську, як і подібну македонську проблеми, Патріарх Варфоломій тим самим демонструє прецедент: як «перший серед рівних» у кризовій ситуації, втручаючись у внутрішні справи помісних церков, повертає Константинопольському Патріархові роль гаранта єдності вселенської православної спільноти, компенсуючи до певної міри нереалізовані плани Вселенського собору 2016 р. Рішучості Вселенському Патріарху додають і підтримка та гарантія недоторканності у не надто дружній для нього Туреччині з боку Європейського Союзу та США, до кола інтересів яких, є підстави вважати, входить українська православна автокефалія.

Ні у кого не викликає жодних сумнівів, що отримання довгоочікуваного Томоса про надання автокефалії Українській церкві – це надважлива справа і суспільна подія, що супроводжуватиметься не лише вибухом позитивних емоцій, але й непрорачованими побічними ефектами. Сам по собі Томос про автокефалію не розв'яже проблем українських церков, а буде лише початком непростого процесу об'єднання і усвідомлення власної самостійності та самоврядування нової єдиної Української церкви.

Серед очевидних проблем, які очікують на цьому шляху не лише українські церкви, але й українське суспільство загалом, є, насамперед, усвідомлення суті єдності та розуміння стратегії подолання розколу, на чому так активно артикулює Вселенський Патріарх. Сенс об'єднання і творення єдиної церкви існує лише за умови, коли вона буде побудована «на засадах біблійної мудрості, євангельської відкритості та православної соборності, відмови від

мови ворожнечі і насильства, пріоритету діалогового формату» [50]. Чи має українське церковне середовище напрацьований належний внутрішній потенціал для забезпечення відповідних підходів?

Маємо дві найактивніші в Україні церкви – УПЦ–КП та УПЦ у єдності з Московським патріархатом, які у своєму духовному, внутрішньому влаштуванні та адміністративній, зовнішній організації несуть на собі значну печать радянської, тоталітарної епохи і попереднього імперського періоду з характерною ієрархічною, вертикальною системою управління в церковному житті, яка не передбачає активну участь у ньому всіх християн. Раніше (за часів митрополита Володимира – очільника УПЦ) напрацьований досвід діалогу і декларативної готовності до компромісів і певних домовленостей утрачений і, за нинішніх обставин, зведений практично до нуля. Є ще УАПЦ – з її пошуком правильного духовного налаштування та соборноправності, але занадто нечисленна і позбавлена внутрішньої єдності. Є також УГКЦ – з її орієнтацією на чесну проповідь заповідей Христа і відкритістю для світу. Проте, зважаючи на її канонічний статус, навряд чи варто сподіватися на її безпосередню участь в об'єднавчому процесі.

Зважаючи на вище означене, серед обговорюваних у церковних та експертних колах імовірних моделей православної єдності найбільш вірогідною є ситуація існування в Україні двох канонічних православних юрисдикцій – новоствореної Української помісної православної церкви (на базі об'єднання УПЦ–КП та УАПЦ) й, назвемо його умовно, Українського екзархату РПЦ. У такому разі не доводиться говорити про подолання тектонічного розколу – того, що проходить по його генеральній лінії – УПЦ–КП – УПЦ. Принаймні поки що з боку останньої маємо активний «антиавтокефальний» спротив і жодних сигналів (ані від Церкви в цілому, ані від її частин) щодо готовності до діалогу, пошуку соборного рішення і, врешті-решт, єдності,

Певні надії на зрушення процесу з мертвої точки породжує подія, яка мала місце 20–23 серпня 2018 р. і пов'язана з проведенням за ініціативи «Мережі Відкритого Православ'я» круглого столу «Якою бути Православної Церкві в Україні». Унікальність її в тому, що більшість присутніх належать до УПЦ (у єдності з Московським патріархатом) і в той же час

позиціонують себе «переконаними і послідовними прихильниками автокефалії Православної Церкви України». У підсумковому документі заходу – «Заяві ініціативної групи «Мережі Відкритого Православ'я» його учасники задекларували свою відкритість до діалогу, закликали «православних українців, які належать чи будуть належати до різних православних юрисдикцій, відмовитися від мови ворожнечі і насильства» і включитися у «великий соборний процес» заради єдності українського православ'я і народу України [50]. Дуже добре, що «українофільська» група в УПЦ, зрештою, якимось означила себе і свою позицію, але говорити на цій підставі про початок активного зустрічного руху поки що не доводиться.

Очевидно, в глобальному сенсі православним українцям доведеться вибирати між двома канонічними юрисдикціями, і пропорції цього розподілу, як, власне, і його форми, залишаються під великим знаком питання. Деякі фахівці вважають, що відтік парафій з нинішньої УПЦ до майбутньої автокефальної церкви може становити 30%, до 50% виявлять бажання перейти під пряме правління Московського Патріарха, а решта розподілиться між альтернативними (фундаменталістськими) юрисдикціями (Руська Православна Старообрядницька Церква, Російська Православна Церква за кордоном, Російська Істинно–Православна Церква, незалежні православні громади). Ряди останніх будуть поповнюватися тими ідеологічно ангажованими вірними, для яких «істинність віри» є не менш важливою, ніж канонічність юрисдикції. Отже, поступова фрагментація УПЦ після отримання автокефалії її «конкурентами» є неминучою. І одним із наслідків цього може стати зростання, не стримуваного більше обмеженнями церковної дипломатії, православного фундаменталізму, чи не найбільшим експортером якого стала РПЦ [51].

Доволі актуальним і слухним, зважаючи на викладені обставини, є питання: наскільки реальним є постання Української помісної православної церкви, відкритої для суспільства і світу? З цього приводу є значні сумніви, і підсилюються вони, окрім уже наведених аргументів, активним просуванням владою спільно з УПЦ–КП ідеї національного церковного проекту, одночасно розпливчастого і безальтернативного по суті. Проекту, який не передбачає відповідного діалогового формату, достатньо пред-

метного обговорення умов об'єднання і радикальним способом («ви з нами чи проти нас») «вирішує» проблему. Велика спокуса протиставити імперському церковному проекту Росії національний церковний проект України несе в собі реальні ризики потенційного ізоляціонізму, ігнорує весь спектр позицій і переконань серед вірних і духовенства, насамперед УПЦ (вони також, як і прихильники «національної церкви», є українськими громадянами), звужує розуміння ролі церкви й релігії в суспільстві і, як наслідок, викликає в Україні серйозні застереження. «Є ризик, – слушно зауважує К. Щоткіна, – отримати в результаті «патріотичний проект, зосереджений на «національній ідентичності» й «традиціях», замкнутий на самому собі, який поглинає сам себе і не має наміру ані впускати щось нове всередину, ані давати щось від себе світові» [52].

Понад те, романтизовані настрої прихильників «національної» церкви позбавляють їх належним чином усвідомлення незаперечного факту, що втілення ідеї національного церковного проекту апріорі не може відбутися без залучення держави і всіляких преференцій з її боку. І лише на тій підставі, що «національна» церква, на відміну від «невизнаної», яка не виявляє лояльності, стала тягарем для держави і все більше дратує багатьох громадян, виконує важливі функції в суспільстві, стоячи на сторожі державних інтересів у світоглядних питаннях і навіть у царині державної безпеки. У такому разі можливість появи державної (не де-юре, але де-факто) церкви та її внутрішньої експансії є реальною. Тривогу з цього приводу висловлюють не лише потенційні «маргінали» з УПЦ. Цю загрозу відчують й греко-католики (якщо не на рівні церковної політики, то «на місцях»), певні сегменти УАПЦ і ті представники УПЦ, що увійшли до «Мережі Відкритого Православ'я». Облаштування внутрішнього церковного життя у подібний спосіб – пряма дорога до значного, інспірованого світськими і державними механізмами церковного переділу, подальшої інструменталізації релігії, зростання міжконфесійного конфліктного потенціалу і суспільної напруги.

Отже, українська православна спільнота зі своїми задовненими невилікуваними ранами перебуває на межі нових, не менш серйозних викликів. Сам по собі Томос про автокефалію Право-

славної церкви в Україні не вирішує назрілих проблем, що наразі існують всередині нашого православ'я – він тільки дає шанс на їх розв'язання, досягнення чогось по-справжньому важливого як для церкви, так і країни в цілому. Українці давно потребують якісно «інакшого православ'я», яке можливе завдяки відходу від московської парадигми церковбудування, реального відновлення соборності, а головне – інакшого розуміння єдності: готовності до цивілізованого і мирного співіснування паралельно діючих православних юрисдикцій, до відновлення нормального людського і церковного спілкування, до перегляду своїх діалогічних можливостей стосовно інших конфесій і релігій як у національному, так і світовому форматі. Український церковний проект може відбутися у двох варіантах: або знайде в собі сміливість бути універсальним, відкритим до світу і суспільства, або рано чи пізно стати суто державним.

1. Інтерв'ю з Оксаною Пахльовською: Україна може існувати лише в одному цивілізаційному вимірі – європейському. Інакше на неї чекає небуття // Дзеркало тижня. 2015. 25 квітня–15 травня. №15(211).

2. Див.: Сайт Офіційного інтернет-представництва Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій. URL: <http://vrciro.org.ua/ua/component/content/>

3. Звернення Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій щодо утвердження миру та поступу українського суспільства. Прийнято 2 листопада 2016 р. у м. Краматорську. URL: <http://vrciro.org.ua/ua/statements/475-uccro-statement-on-peace-in-ukraine>

4. Стратегія участі Церков і релігійних організацій у миробудуванні «Україна – наш спільний дім». Розроблена та прийнята Комісією з питань соціального служіння Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій // Особливості релігійного і церковно-релігійного самовизначення українських громадян: тенденції 2010–2018 рр. (інформаційні матеріали). Київ. 2018. С. 65–68. URL: http://razumkov.org.ua/uploads/article/2018_Religiya.pdf

5. Див., зокрема: Черенков Михайло. Християнська єдність як виклик (23.05.2017). URL: https://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/authors_columns/mcherenkov_column/67074/; інтерв'ю з Людмилою Филипович, завідувачем відділу історії релігії та практичного релігієзнавства Відділення релігієзнавства Інституту філософії НАН України: Релігія

дуже повільно і слабо повертається у публічний простір України (інтерв'ю Т. Калениченко) (03.01.2017). URL: https://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/interview/65628/

6. Чорноморець Юрій. Мовчання церков: чому українське християнство опинилося в кризі (09.10.2015). URL: https://risu.org.ua/ua/index/monitoring/society_digest/61342/

7. Майдан і Церква. Хроніка подій та експертна оцінка. Видання друге / Українська асоціація релігієзнавців / за загальною редакцією д. філос. н. Л. О. Филипович і к. філос. н. О. В. Гаркуші. Київ: Саміт-Книга, 2015. 656 с.

8. Особливості релігійного і церковно-релігійного самовизначення українських громадян: тенденції 2010–2018 рр. (інформаційні матеріали). Київ, 2018. 78 с. URL: http://razumkov.org.ua/uploads/article/2018_Religiya.pdf (Тут і далі результати соціологічних досліджень наведено за даними).

9. Релігійні організації в Україні (станом на 1 січня 2018 р.). Дані Департаменту у справах релігій та національностей Міністерства культури України. URL: https://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/-ukr_2018/70440/ (Тут і далі відомості про мережу церков і релігійних організацій в Україні станом на 1 січня 2018 р. наведено за даними).

10. Чорноморець Ю. Українські церкви 2014-го: про два типи православ'я: християнський і язичницько-геополітичний // День. 2014. №244. 26 – 27 грудня.

11. Інтерв'ю з Віктором Єленським, головою підкомітету з питань свободи совісті та державно-церковних відносин Комітету Верховної Ради з питань культури і духовності: Рік 2016-й: релігія між політикою та геополітикою (інтерв'ю Д. Горєвого) (10.01.2017). URL: https://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/interview/65693/

12. Щеткина Катерина. Геноцид в колыбели. Гундяев готовит для Украины передовой отряд Александров Невских (23.11.2016). URL: https://risu.org.ua/ua/index/monitoring/society_digest/65221/

13. Юраш Андрій. Конфесійну приналежність в Україні готові змінювати не лише православні (29.03.2018). URL: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/confessional/interchurch_relations/70626/

14. Патріарха Кирила осінило: Лише УПЦ (МП) здатна об'єднати українське суспільство (30.11.2017). URL: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/community/religion_and_policy/69190/

15. Доповідь митрополита Київського і всієї України Онуфрія на Архієрейському Соборі Руської Православної Церкви (29 листопада – 2 грудня 2017 року) (30.11.2017). URL: <http://www.patriarchia.ru/ua/db/print/5074042.html>

16. Бей Ілля. Все одно з Москвою. РПЦ внесла косметичні правки до свого Статуту (30.11.2017). URL: https://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/comments/69203/

17. Протоиерей Александр Волков: Сделан ряд добавлений, но по сути ничего не менялось (30.11.2017). URL: http://ruskline.ru/news_rl/20-17/11/30/sdelan_ryad_dobavlenij_no_po_suti_nichego_ne_menyalos/8/print/

18. Устав Русской Православной Церкви. Принят на Архиерейском Соборе 2000 г. С правками, изменениями и дополнениями, принятыми на Архиерейских Соборах 2008, 2011, 2013, 2016 и 2017 гг. URL: <http://www.patriarchia.ru/db/print/5082273.html>

19. Проект Закону України «Про особливий статус релігійних організацій, керівні центри яких знаходяться в державі, яка визнана Верховною Радою України державою-агресором». Реєстраційний №4511 від 22.04.2016 р. URL: Офіційний портал Верховної Ради України: w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=58849

20. Саган Олександр: Законопроект про особливий статус – це популістська спроба втручання нефахівців у державно-церковні стосунки (28.04.2016). URL: https://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/comments/63239/

21. Аналітична доповідь до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2017 році». Київ: НІСД, 2017. 928 с. URL: http://www.niss.gov.ua/public/File/book_2017/Poslanya_druk_fin.pdf

22. Інтерв'ю з Віктором Єленським, доктором філософських наук: «Не лякайся і не падай духом...»: Про релігію і політику в 2017-му році (інтерв'ю Д. Горєвого) (02.01.2018). URL: https://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/interview/69565/

23. Єленський В. Нація і релігія: Україна // Людина і світ. 2003. №6. С. 39–48.

24. Релігійні громади в Українській РСР // Людина і світ. 1991. №5. С. 41.

25. Бондаренко В. Православ'я в Україні: розкол замість автокефалії // Людина і світ. 1992. №9-10. С. 2–6.

26. Єленський В. Велике повернення: релігія у глобальній політиці та міжнародних відносинах кінця ХХ – початку ХХІ століття. Львів: Вид-во Українського католицького університету, 2013. 504 с.

27. Собор Харківсько-Полтавської єпархії УАПЦ(о) офіційно підтвердив Ватикану намір єднатися з УГКЦ (06.04.2017). URL: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/confessional/interchurch_relations/66612/

28. Собор Харківсько-Полтавської єпархії УАПЦ прийняв стратегічний план розвитку на перехідний період об'єднання з УГКЦ (29.03.2018). URL: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/orthodox/uapc/70624/

29. Патріарх Філарет: Діалог з УАПЦ – все одно, що діалог з Москвою (10.10.2017). URL: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/confesional/orthodox_relations/68560/

30. Саган Олександр. Я особисто неодноразово чув від кліриків УАПЦ про ідею Галицької митрополії (05.03.2018). URL: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/community/religion_and_policy/70315/

31. Кочан Н. І. Релігійна ситуація // Галичина в етнополітичному вимірі / авт. кол.: В. О. Котигоренко (керівник), В. А. Войналович, О. Я. Калакура та ін.: монографія. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2017. С. 517–636.

32. Войналович В.А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940 – 1960-х років: політологічний дискурс. Київ: Світогляд, 2005. 741 с.

33. Щоткіна Катерина. УГКЦ після Гузара: у пошуках свого шляху (19.06.2017). URL: https://risu.org.ua/ua/index/monitoring/society_digest/67355/

34. Пункти декларації, що стосуються України та УГКЦ, у Патріарха Святослава викликали більше запитань, ніж відповідей (14.02.2016). URL: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/catholics/ugcc/62516/

35. Президент і Церкви України офіційно просять Константинополь надати Томос про Автокефалію (17.04.2018). URL: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/state/church_state_relations/70831/

36. Президент провів зустріч з Предстоятелями православних Церков України (19.04.2018). URL: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/state/church_state_relations/70852/

37. Звернення Президента України до Вселенського Патріарха Варфоломія про надання Томосу про автокефалію Православної Церкви в Україні. – Офіційний веб-портал Верховної Ради України (19.04.2018). URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pt3511=63879

38. Вселенський Патріархат розпочинає процедури, необхідні для надання автокефалії Українській Православній Церкві (22.04.2018). – Офіційне інтернет-представництво Президента України. URL: <https://www.president.gov.ua/news/vselenskij-patriarhat-rozpochinaye-proceduri-neobhidni-dlya-47086>

39. Вселенський Патріархат розпочав процедуру щодо Томосу української автокефалії (Комюніке та Коментар) (22.04.2018). – Офіційний веб-сайт «Церква.info» Української Православної Церкви Київського Патріархату». URL: <https://www.cerkva.info/posts/vselenskyi-patriarkhat-rospochav-proseduru-shchodo-tomosu-ukrainskoi-avtokefalii>

40. 31% українців – «за» створення автокефальної помісної Церкви в Україні, «проти» – 20% (27.06.2018). URL: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/community/social_questioning/71636/

41. Більшість українців вважають УПЦ–КП правонаступницею Православної Церкви Київської Руси (21.08.2018). URL: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/community/social_questioning/72323/

42. Виступ Президента України у Верховній Раді щодо звернення до Вселенського Патріарха (19.04.2018). URL: <https://www.president.gov.ua/news/vistup-prezidenta-ukrayini-u-verhovnij-radi-shodo-zvernennya-47030>

43. Не можна зупинити ідею, час якої настав – Президент про надання автокефалії Українській православній Церкві (15.07.2018). URL: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/state/church_state_relations/71827/

44. Патріарх Варфоломій: Константинополь ніколи не видавав дозволу передавати території України будь-кому (02.07.2018). URL: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/confessional/orthodox_relations/71673/

45. Вселенський Патріархат на вашому боці, ви не будете сиротами, – представник Варфоломія (28.07.2018). URL: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/orthodox/constantinople_patriarchy/71989/

46. Варфоломій I повідомив Кирилу, що надання автокефалії Україні припинить 25-річний розкол (31.08.2018). URL: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/confessional/orthodox_relations/72463/

47. На Синаксі Патріарх Варфоломій задекларував право Церкви-Матері вирішити українське православне питання (03.09.2018). URL: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/confessional/orthodox_relations/72481/

48. Щоткіна Катерина. Святійший трикутник // Дзеркало тижня. 2018. №29(375). 11–17 серпня.

49. До України приїде посол США з питань релігійної свободи (11.09.2018). URL: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/ukraine_and_world/international_relations/72595/

50. Сава Ігор, о. А після Томосу – відкрите православ'я (27.08.2018). URL: <https://risu.org.ua/ua/index/exclusive/reportage/72396/>

51. Деркач Тетяна. «Руський мір» УПЦ МП: чи є життя після Томосу (04.06.2018). URL: https://risu.org.ua/ua/index/monitoring/society_digest/71354/

52. Щоткіна Катерина. Церква після Томоса – національно-державний проект чи ex oriente lux? (31.08.2018). URL: https://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/authors_columns/kshchotkina_column/72464/